

RASMUS KANGRO-POOL

EESTI TEATER

ALGAASTAIL

EESTI TEATER
ALGAASTAIL

Esimene näidend Vanemuise näitelaval 1868 aastal.
 Teomes ja karjapois.
 Duett kahe tenoril: Oh sae vima tilk, tilk, tilgane!
 I tenor ----- R. Sakker.
 II " ----- Tompson.

1877 20 kpl - - - 6. Mai 1939
 154

RASMUS KANGRO-POOL

EESTI TEATER
ALGAASTAIL

~~3596~~

RK

„ILUKIRJANDUS JA KUNST“
TALLINN MCMXLVI

2.

34980

B-1473

ARHIIVKOGU

E E S S Ö N A

Käesoleva Eesti teater algaastail kirjutamiseks andis minule võimaluse ENSV Kunstidevalitsuse ettevalmistustöö meie teatri 75 aasta juubeli pühitsemiseks 1945. aasta sügisel. Teatavasti möödus 24. juunil 1945. aastal 75 aastat sellest, kui Lydia Koidula, eesti üliõpilasi ja mitmeid haridusesõpru Tartu „Vanemuise“ seltsimajas panid aluse eesti teatrielule. Et teater oma paremas osas hiljem kogu aeg sidet pidas meie kultuurielu hoogsa tõusuga ja enamasti alati eesrindlikult kaasa võitles rahvahulkade kultuuritaseme tõstmiseks, on ta hariduseline osatähtsus väga suur meie arenguprotsessis. Ta omab suurt kaalu ka meie ühiskondlik-rahvuspoliitilises võitluskäigus, olles valgustajaks, selgitajaks, hooandjaks, ideede-külvajaks neil kiireil edasirühkimistel, mis tegime läbi, et saada moodsaks kultuurseks rahvaks. Kõike seda hinnates otsustati teatri juubelit pidada võimalikult nii laiaulatuslikult, nagu vähegi lubavad sõjaaegsed olukorrad, kus kõigil on jooksvat tööd väga palju. Mitmesuguste teiste ülesannete kõrval juubeliks, nagu pidulike etenduste andmine kõigis Eesti teatris, aktuste korraldamine üle kogu maa, teatrinäituse korraldamine Tallinnas jne., tehti minule ülesandeks käesoleva

raamatu kirjutamine. Ülesande sain 1. juulil, käsikiri pidi valmis olema 15. septembriks. See aeg oli lühike suuremaks ülesandeks. Siit mõistame, miks vaatluse alla võisid tulla ainult meie teatri algaastad, mitte aga teatri töö ja saavutused algusest tänapäevani. Eesti teatrielu arhiivmaterjalid, samuti tuhandeisse arvudesse ulatuvad sõnavõtud teatrielu kohta ajakirjades ja ajalehtedes, näitlejate elulood jne., jne. on meil seni suuremalt jaolt hoopis uurimata ja süstematiseerimata. Läheb veel aastaid, kuni jõuame teaduslikult kõigiti läbitöötatud mahuka eesti teatri ajaloo kirjutamiseni. Minu poolt koostatud *Eesti teater algaastail* püüab olla ainult viipeks, et võimalikult kiiremini asuksime selle tulevase kultuuriloolise suurteose koostamisele.

Pean siin tunnistama, et praegustes tingimustes ei osutunud ka käesoleva väikesegi raamatu kirjutamine kuigi kergeks. Olen asjast huvitatuna küll juba varemgi teinud tutvumisretki meie teatri hällipäevade juurde ja kogunud andmeid, kuid nüüd vajasin sellele lisaks veel palju üht ja teist, et kirjutis poleks lünklik ja et kasutatud oleks võimalikult enamik materjale, mis säilinud tolle aja teatrielu kohta. Arhiive ja muuseumide külastades aga pidin vist mõnestki huvitavast andmest ilma jääma. Sest sõjamõljust segamini ja laiali pillutatud arhiivide ja muuseumide kogusid pole veel täies ulatuses suudetud kasutamisevalmis seada. Loodan siiski, et puuduvad materjalid ei jäta enam suuri lünki kirjutisse, ja peamine, et nad põhiliselt ei muudaks vaatluse all olevate teatriaastate tegevuse õieti mõistmist.

Kui eesti teatri sünnipäevaks on 24. juuni 1870, siis ei tähenda see veel, nagu poleks varem üldse mängitud eestikeelseid näitemänge. Mängiti küll, kuid neile üritustele tuleb vaadata kui üksikjuhtudele, mis teostusid XIX sajandi esimesel veerandil väljaspool meie rahva omaalgatust ja hoopiski ei mõjutanud eesti teatri saamislugu ligi 50 aastat hiljem. Siiski on ka need esimesed eestikeelsed näitemängimised huvitavad kui kultuuriloolised dokumendid meie vaimu-umbsest minevikust. Nad hakkavad silma kui esimesi valgusekiiri teiste kiirte keskel, mis tunnistavad, kuidas juba siis mõningal määral arvestusse tuleb, et siin „Maarjamaal“ peale saksa aadlike ja linnapatriitside elab ka veel üks mahatallatud maarahvas, kellest pealekasvavas ajas ei saa endiselt hoopis vaikida. Pidasin loomulikuks nende

esimeste eestikeelsete näitemängimiste vaatlemist mitte jätta välja käesolevast kirjutisest.

Allikad, mille järgi saame restaureerida oma teatrielu algaastaid, on võrdlemisi kuivad – peamiselt noteeringud ajalehtedes ja õige vähesed era-kirjad ning memuaarid. Siis ei osatud veel meie maal teatrit hinnata nii kõrgeks, et sellest oleks kirjutatud põhjalikumalt.

Eriti puudulik on pildimaterjal, sest fotokunst oli siis siin veel üsna vähe levinud uudisala. Siiski tänu Tartu Kirjandusmuuseumile ja Pärnu Linna-muuseumile sain anda tekstile lisaks ülesvõtteid tolle aja teatritegelastest, esimesest teatrihoonest, afišsidest ja Lydia Koidula kodust, kus valmis teatri mõte.

Kõik kuupäevad, mis toodud käesolevas raamatus, on antud vana kalendri järgi, nagu need esinevad algallikais.

Tallinnas, 15. septembril 1945

Rasmus Kangro-Pool

SISSEJUHATUS

Kui asume oma teatri ajaloo vaatlemisele ja näeme, et eestikeelsete näidenditega esineti esmakordselt 1819. aastal Tallinnas ja 1824. aastal Pärnus (varasemaid andmeid ei ole), eesti teater aga rajati veelgi palju aastaid hiljem – 1870. aasta suvel, siis peame tunnistama, et need üritused teostusid väga suure hilynemisega.

Kõigi suurte kultuurrahvaste teatrid on aastasadu vanad, veelgi vanemad on neil aga juured rahva mitmesuguste usukommete, töölaulude, pidu-traditsioonide jne. kujul, mille igivanast kujunemisest pärastine teater sai esimest rinnatoitu.

Oli vaja väga pikki näitekirjanduslikke eelsamme ja kogemusi, samuti kauast teatrikultuuri, enne kui juba XVI sajandil võis näiteks Hispaanias sündida *Lope de Vega* oma ligikaudu 2000 näidendiga, ja samal ajal Inglismaal *Shakespeare* oma seni ületamatu geniaalsusega, või *Corneille*, *Racine*, *Molière* XVII sajandil Prantsusmaal, *Lessing* XVIII sajandil Saksamaal, *Fonvizin* ja *Gribojedov* XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul Venemaal jne. Pikka teatriminevikku võivad omaks pidada ka mitmed läänepoolsed väikerahvad. Nii võis näiteks taani rahvas anda juba 200 aasta

eest rahvusvaheliselt populaarse näitekirjaniku Ludvig Holbergi (1684–1754), kes rajas taani rahvusteatri – Danske Skueplads pärast seda, kui taani teater kaua aega oli tegutsenud võõraste teatrite jäljendajana.

Miks juhtus nii, et eesti rahvas oma teatrivõimeid ei saanud arendada üheaegselt teiste haritud rahvastega? Ärgem rääkigem siin juhusest – see ei sobi. Küsigem põhjusi. Eks need ole samad takistused, mis ei lasknud meil üheaegselt teiste rahvastega arendada muudki elu. Eks meie tea, et esimene eestikeelne ilmalik luuletus kirjutati alles 1637. aastal ja esimene juturaamat trükiti 1739. aastal¹ (luuletus ei jõudnudki rahvani ja juturaamatut osteti vähe vähese kirjaoskamise pärast), mil suured rahvad oma normaalsemas arengutempos omasid juba suhteliselt rikkalikku luule- ja proosakirjandust (kuigi see ka nende juures kirjaoskamatusetõttu polnud rahva laiematele hulkadele kättesaadav), ja lisaks teadust, kunsti, muusikat, millest meie rahval polnud veel aimugi peale folkloorisse ja etnograafiasse kuuluvate algete.

Eesti rahva juures pidurdas feodaalajastu pärisorjus rahva kultuurilist arengut hoopis valusamalt kui suurte rahvaste juures. Suurte rahvaste maaisandad võrsusid ikkagi oma rahva kannust oma ühiskonna olustiku kujunemises, ja mingi ühtekuuluvus ja ühistunnetus jäi püsima alamluse ja ülemluse vahel. Kuigi ka nende rahvaste orjastatud massid ei saanud otsest osa võtta kultuuri loomisest, olid nad kaudselt siiski lülitatud sellesse protsessi, sest aadlike tunde- ja mõtteelus väljendus väga palju seda rahva vaimuürgsust, millest nende elujuured said toitu. Nende suurte rahvaste aadlikest-kirjanike loomingu parem osa pole seepärast mõeldav ainult omaaegse väärtusena oma kõrgema kihi jaoks, vaid on nende rahvaste kultuurivaraks nüüd ja kauges tulevikuski, kus rahvad ise laiemas mõttes loovad oma kultuure. Vene aadlikest-suurkirjanikud Gribojedov, Puškin, Lermontov ja teised, keda tsaariajal nende progressiivsete ideede pärast taga kiusati, saavad just nõukogude võimu juures kõrge hinnangu osalisteks. Nii pandi suurte rahvaste kultuuridele alus juba siis, kui need rahvad laiemas ulatuses näilikutult hoopis kõrval seisis sellest loomingu-
lisest tegevusest.

Meie minevikus olid maa- ja võimuisandaiks võõrad vallutajad-kolonistid, kellel meie rahvaga ei olnud midagi ühist ja kes kõrgema kihina end kogu

aeg hoolikalt hoidsid eraldi vallutatuist. Nad olid lahti lõigatud oma saksa rahvast ja sidemeta siinse rahvaga. Juurtetu rahvakillukesena jäid nad nagu õhku rippuma ja ei suutnudki olla mingiks kultuurikujundajaks ei iseendi ega teiste rikastamiseks. Nad viimistlesid ainult võimutsemise distsipliine ja jätsid jälgi losside, kirikute ja linnade arhitektuuris, kuid sedagi võõrsilt toodud ehitusmeistrite abil. Neid huvitas ainult maa päriselanike ekspluaateerimine ja abinõude kindlustamine selle jätkamiseks. Nende seisusekõrkus oli nii sõge, et nad tahtsid veel XX sajandi algulgi elada „peaaegu täiesti niisama, nagu Saksa ordu ja Hansa päevil“ (nagu neile ette heidetakse isegi emamaa sakslaste progressiivsest leerist 1912. aastal)², ja veel 1911. aastal kirjutasid nad avalikult, et mõisahärra ja talurahva vahekord peaks hoitama endiselt patriarhaalsel piibli alusel.³ Oma hiilguse kokkuvarisemise agoonias väljendus see haavunud kõrkus väga kentsakalt „Vane muise“ teatrihoone avamise puhul 1906. aasta sügisel, kui sakslased avalikult teatasid, et nad loobuvad selle eesti kultuurisündmuse õnnitlemisest.⁴ Sellest mõistame, et eesti rahva suitsutaredesse ei imbinud ülalt lossidest mingit vaimuvalgust.

Sel ajal, mil Molière Prantsusmaal oma komöödiais hoope jagas aadlikele kui inimõiguste mõnitajaile ja teed rajas revolutsioonile, võitles meie kodumaal rüütelkond kogu hingega talurahvale koolihariduse jagamise vastu. Kaua aega edaspidigi ulatusid vaimuvalguse kiired eestlasteni ikka üle maaisandate peade, vastu nende maaisandate tahtmist. Ühiskondlik arenemine Eestis, mis pärast Baltimaade liitmist Venemaaga sai toimuda kestva rahu olukorras, väljendas XIX sajandi esimesel poolel kindlat ja põhilist protsessi, ja nimelt – feodaalsete vahekordade lagunemise ja kapitalistlike vahekordade arenemise protsessi. Uute kapitalistlike vahekordade arenemisega hakkasid kujunema ka uued eesrindlikud ideed ja teooriad. Ka esimesed eestikeelsed näitemängimised XIX sajandi esimesel veerandil toimusid uute majanduslike vahekordade tõukel. Ja samuti eesti ärkamisaeg koos eesti teatri sünniga 1870. aastal võimaldus uutest olustikulistes tingimustes, mille tõid kapitalistlikud vahekorrad ja selle tagajärjel Vene riigivõimu reformid Aleksander II poolt ning millised meie jaoks soodsamaks tegi vene aadli ja kodanluse tüli baltlastega eestlaste pärast, et kummale see rahvas peab kuuluma!⁵ Sakslased tõttasid eestlaste saksastamisega⁶, vene aadel ja ko-

danlus rääkisid aga eestlastele soodustuste andmisest emantsipatsiooniks ja võitluseks balti mõisnikkudega venestamise sihiga.⁷ Keset nende kahe mõjuvõimu hõõrumist sündis aga siis midagi ootamatut nii ühele kui teisele poolele – *eesti rahvas ärkas ise oma rahvuslikuks hariduseluks ja oma kultuuri loomise ihkamiseks!*

Meil pole tarvis piinlikkust tunda oma kultuurielu hilinemise pärast, arvestades teiste rahvaste varasemat kultuuri. Küll aga võime rahuldustundega märkida, et lõime oma hariduselu purjedesse tuuled sisse otsekohe esimesel võimalusel. Meil polnud veel teorjuski likvideeritud, kui ilmus „Kalevi-poeg“ (1862), kui asutati esimesed eesti seltsid (1865). Meil likvideeriti alles teorjust, kui juba korraldasime esimese laulupidu (1869) ja tegime algust teatriga (1870).

Nii näeme, et meie olustikuliste võimaluste seisukohalt vaadatuna sündisid eesti ärkamisaja ettevõtted, ka teater, mitte hilinemisega, vaid varakult. Eesti teater ei pretendeerinud siis veel mingile kunstürituse nimele. Ei, ta tahtis oma õpetliku ja meelelahutusliku sisuga ainult koguda kokku eesti väikesi inimesi, et nad harjuksid endid tundma ühtekuuluvaina ühiseiks ülesandeiks ühiseis huvides. Teater koos laulu ja muusikaga oli üheks ventiiliks rahvustunde kasvule – ajal, mil saksa tsensuur teravalt valvas iga sellemõttelist propageerivat trükisõna.

Paraku ei saanud meie esimesed teatrikatsetused tugineda muule kui neile eeskujudele, mida pakkusid nõrgad saksa suviteatrid Tartus, saksa teater Tallinnas jne. Andmed räägivad, et need vaimselt ja kunstiliselt ei seisnud kõrgel tasemel. Nii suudetigi algust teha väga piskuga, et seda hiljem hariduse kasvades kasvatada ühiskondlikele vajadustele vastavaks täisväärtuslikuks kunstieluks.

Theater zu Perna u.

Letzte Abonnem.-Vorstel. No. 20.

Mit hoher Obrigkeitlicher Bewilligung
wird heute

Sonntag den 10. August 1824

von der Kevalischen Singspieler-Gesellschaft
aufgeführt:

Der Calif von Bagdad.

Oper in 2 Akten, von Herklotz. Die Musik ist von Boieldieu.

Personen:

Isaun, Calif von Bagdad,	• • • •	Herr Bauer.
Ismael, eine Wittwe,	• • • •	Mad. Ackermann.
Retulbe, ihre Tochter,	• • • •	Demois. Ackermann.
Demalbin, Ismaels Nefte, in Kriegsdiensten des Califen,	• • • •	Herr Berckholz.
Kesfia, ein junges Mädchen in Ismaels Diensten,	• • • •	Mad. Wagner.
Ein Kadi,	• • • •	Herr Klemm.
Ein Polizeyrichter,	• • • •	Herr Pinfko.

Isauns Hofstaat: Mad. Berckholz, Demois. Groß, Mad. Lemcke, Mad. Schwerin,
Mad. Pinfko, Demois. Preiss, Herr Schwedin, Herr Ackermann,
Herr Tyron, Herr Dorsch, Herr Becker, Herr Naht.

Hierauf folgt:

Die Spanier in Algier oder der Sklavenhandel.

Pantomimisches Ballet in 1 Akt, von Bernardelli.

Die zur Handlung gehörige Musik wie auch der vorkommenden Tänze von S. S. Söldke.

Personen:

Der Sultan, • Herr Steinsberg. — Die Sultinin, • Mad. Becker. — Alauzo,
ein Spanier, • Herr Klemm. — Dessen Frau, • Mad. Schwerin. — Deren Kin-
der, • Henriette Nielsen und Georg Wagner. — Ali, Vertrauter des Sultans, • Hr.
Sichtner. — Mechned, Vertrauter der Sultinin, • Herr Ackermann. — Sichron,
ein Sklavenhändler, • Herr Dorsch. — Türken: Hr. Tyron, Hr. Becker, Hr. Naht,
Hr. Berckholz. — Türkinen: Mad. Wagner, Mad. Berckholz, Demois. Ackermann,
Demois. Groß. — Die vorkommenden Tänze nebst Pantomime sind bekannt.

Zum Beschluß:

Permi Jago unne-näggo.

Schnurre in chymis. Sprache in 2 Akten nach Kosebue, v. P. S. J. Steinsberg.

Personen:

Der Baron,	• • • •	Herr Klemm.
Ein Doctor,	• • • •	Herr Ackermann.
Permi Jaak, ein Bauer,	• • • •	Herr Steinsberg.
Ena, sein Weib,	• • • •	Mad. Becker.
Lakke-körsö Jüeri, ein Kräger,	• • • •	Herr Becker.
Hans, Kammerdiener des Barons,	• • • •	Herr Naht.
Bediente.		

Anzeige.

Dieserjenigen resp. Abonnenten welche etwa die heutige Vorstellung nicht besuchen wollen, werden ergebens ersucht: ihre Abonnent-Billette bis heute Mittag um 1 Uhr, bei Willh. Pinfko gefälligst abgeben zu lassen, und würden ihnen dann selbige zur morgenden Vorstellung Die Jungfrau von Orleans, Tragödie in 6 Akten, zugesandt werden. Zugleich wird ergebens angezeigt, daß Sonntag den 17ten August die Bühne geschlossen wird.

Die Preise der Plätze sind bekannt.

Die Casse wird um 5 Uhr geöffnet. Der Anfang ist um 6 Uhr.

Die Unternehmer des Kevaler Theaters:
Willh. Pinfko

ESIMESI EESTIKEELSEID NÄIDENDEID JA TEATRIETENDUSI XIX SAJANDI ALGUL

„Ramma Josepi Jubilei, üks römo ja õppetusse mäng, ühhes jones“ *Valgustusajastu*
humaansus-ideede ulatumine siia *„Häbbi sellel, kes petta tahhab“* Tallinna
teatris 1819. aastal *„Der Talkus“* saksa ja eesti keeles Pärnu teatris
1816. aastal *„Permi Jago unne-näggo“* Pärnu teatris 1824. aastal
Teisi eestikeelseid näidendeid saksa teatris XIX sajandi I veerandil

Eesti näitekirjanduse algus jäi hoopis maha muust kirjandustoodangust, nagu luuletused, jutud, õpetlikud lugemised, kalendrid jne.

XVIII sajandi jooksul ilmunud 220 eestikeelse trükise 36 899 leheküljel samuti XIX sajandi kahel esimesel aastakümnel ilmunud 161 trükise 16 149 leheküljel¹ ei leidu ühtki näidendit.

Selle nähtuse põhjust pole raske mõista: näidend pole lugemiseks, näidend on kokkutulnud rahvale laval ettekandmiseks. Kui pärisorjuse ajal mõningal määral ikkagi hoolitseti, et lapsed õpiksid lugema (koole oli meil juba XVII sajandist saadik tublisti ja 1774–1777 Liivimaal toimunud katsumistel selgus, et kirjaoskajaid leidus keskmiselt kuni 40 %, Põltsamaal isegi 74%)² kas või ainult katekismuse õppimisekski, siis teater kuulus ürituste hulka, millega orirahval ei pidanud ja ei saanudki olla tegemist. Meie olime siis feodaalõiguslikult veel täiesti organiseerumisõiguseta mass, kes ei tohtinud ega mõistnudki teatrivoodele mõelda. Ka linnades leiduvad üksikud eesti käsitöölised polnud säarasteks üritusteks võimelised, sest ka seal seisis alghariduse andmine ainult saksa soost kirikuõpetajate

ja koolimeeste käes, kes käsitöölisi püüdsid küll saksastada, mitte aga er-
gutada neid oma rahva isetegevuslikele ettevõtetele.

Kuid kõigest hoolimata on säilinud andmeid, et juba 1794. aastal siiski
kavatseti trükkida ka üht eestikeelset näidendit. Nimelt leidub Tallinna
ajalehes *Nevalische wöchentliche Nachrichten* 1794. aasta kuulutustes kahel kor-
ral (nr. 2 ja 10) teadaanne,³ mille järgi otsitakse ettetellijaid 4 kuni 5 trüki-
poogna suuruses ilmuvale eestikeelsele näidendile Ramma Josepi Jubilei,
üks rõmo ja õppetuse mäng, ühes jones.

See „Ramma Josepi Jubilei“ pidi olema Tallinna gümnaasiumi ladina keele
professori Friedrich Gustav Arveliuse dramatiseering tema enda poolt
R. Z. Beckeri *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute* järgi koostatud teosest
Ramma Josepi *Hädda- ja Abbi-Ramat*, mis 1790. aastal ilmus ja Tallinna
Kotzebue-teatri kulul 10 000 eksemplaris talupoegadele maksuta levitati.⁴
Mõnesugustel põhjustel, arvatavasti ettetellijate puudusel, jäi too esimene
näidendikavatsus trükist ilmumata.

Meil puudub „Ramma Josepi Jubilei“ käsikiri, et võiksime seda hinnata
oletusi tegemata. Kuid „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramatut“ lugedes
ei saa muljet, et dramatiseeringust oleks saanud kuigi aktuaalne näi-
dend, mille ettekandmine talurahva püüdlustele suuremat kasu oleks too-
nud. Olgugi et Arveliuse jutustuste sündmustik üldiselt areneb elavalt ja
keel on ladus, ei võitnud nad rahva juures poolehoidu. Arvelius pidi ise
oma varem ilmunud raamatu (*Üks Kaunis Jutto- ja Õppetuse-Ramat*, 1782)
kohta tunnistama, et seda suurema himuga ei ostetud. Arvelius, kujutades
rahva hädasid, vaesust, mustust, kurnatust, tõbesid, ei püüdnud selgitada
hädade sotsiaalseid põhjusi, näidata ühiskondlikku ülekohtu, millest hädad
tingitud, et viibatagi võitlusvajadusele selle ülekohtu vastu, nagu 100 aastat
varem tubli võitlusmehena esines teine koolimees Bengt Gottfried For-
selius. Arvelius jagas küll mõningaid tulusaid õpetusi targa Ramma Josepi
suu läbi, kuid noomis seejuures ohtrasti talupoegi mõisavanemaile aland-
likeks ja kuulekaiks jääma, sest nii olevat õige ja jumalast seatud. Selle
uinutava lohutuse kõrval jutustab Josep maarammutamisest, rikastumisest,
kunstist rõõmsa rahulolu läbi, õllekeetmisest, uppuja abistamisest, jooma-
haigusest, rumaluse kahjulikkusest, nurisemise mõttetusest jne., jne. pikalt
ja moraliseerivalt.

Vaevalt oleks sellest tegevusetusest võinud saada tegevusküllast näidendit, mis meeli oleks köitnud ja tahet teritanud. Meie näeme, kuidas jutustuses kerkib näiteks üles küsimus, et maailmas leidub külluses inimesi, kes otse ilma asjata siin ellavad, ja eks ei võiks jätta leiba, mis nemmad sõivad, nendele anda, kes maailma enam kasu saavad? sest sagedaste ellavad moned nurjatunud laisad, suresugused inimesed rikkuses, ja monni kaunis tõtegia tallomees peab tühja ja nälga omma töö jures näggema. Arvelius ei püüagi siin sellele kääri-vale küsimusele vastust anda, vaid rahustab, et peaksime oskama nii mõtelda, et ka hädda ja waetu ifka meie heaks tulleb!⁵

Säärane manitsus aja kannatuste taustal ei võinudki võita huvi ja poolehoidu talurahva juures, kus ilmalikke raamatuid väheseil jõudetundidel veeriti otsivas lootuses, et ehk sealtki leidub ausamat õiglust, kui kuul-dakse papilt kirikukantslist või parunihärralt peksupingi juures...

Seni puuduvad vähimadki andmed, mis räägiksid Kotzebue-teatri mõnin-gaist kavatsustest eestikeelseteks näitemängimisteks tol ajal, ja nii jääb tu-medaks, mis tiivustas Arveliusi „Ramma Josepi Jubilei“ kirjutamiseks.

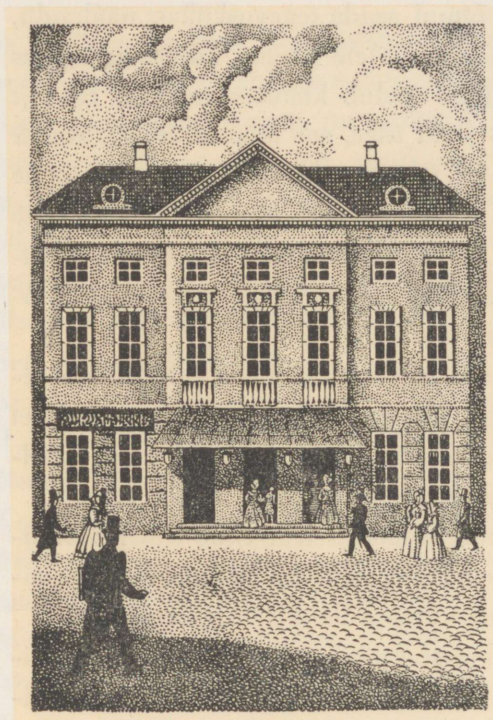
Ülaltoodu on paraku kõik, mis eestikeelsest näidendist ja eesti teatriküsi-musest ütelda on seoses XVIII sajandiga. Jälle saabus ses küsimuses vai-kus – sügavalt tumm nagu varengi.

Möödus 22 aastat, kui eestikeelne näidend ja – ka näitlemine uuesti päevakorda kerkisid.

See sündis juba päris reaalset. Sest 1816. aastal mängiti Pärnus saksa teatris ühevaatuselist naljamängu Der Talfus – „Talgud“, kus tarvitati saksa ja eesti keelt kõrvuti. Esimest teadaolevat eestikeelset näidendit Häbbi sellel, kes petta tahhab mängiti Tallinnas saksa teatris 1819. aastal. Ja viis aastat hiljem, see on 1824. aastal, mängiti Pärnus juba teist eestikeelset näidendit Permi Jago unne-näggo.

Esimesest eestikeelsest näidendist „Häbbi sellel, kes petta tahhab“ ja selle ettekandest pole kahjuks midagi rohkem teada, kui et etendus toimunud (nagu võib lugeda „Revalische wöchentliche Nachrichten'i“ 1819. aasta teatest) Tallinna saksa teatris 24. märtsil 1819 – lisaks ühele saksakeelsele draamale.⁶ See on kõik, ka autorist pole midagi teada.

Et Pärnus toimunud etenduste kohta on materjale säilinud rohkem, saame allpool peatuda ainult nende juures.

Tallinna esimene teatrihoone (ehitatud 1809. aastal), kus 1819. aastal mängiti esimest eestikeelset näidendit

On ilmne, et ajad Arveliuuse „Ramma Josepi Jubileist“ saadik tublisti olid muutunud. Mineviku korra mõõt näis nagu täis saavat. Talurahvas kui inimolendid polnud enam ainult ignoreerimiseks, tema elu võeti vaatluse alla ja see pakkus mõningat huvi ühele ringile haritlaskonnast. Tavalised linnakodanikudki olid kuulnud hääli, et talurahvas polevatki nii nüri, selle nüriduse all peituvat ka mõndagi head.

Need hääled ulatusid siia Lääne-Euroopa valgustusaastate liikumise ja *esirromantika* värskendavate tuuletõmmetega.

Uus liikumine andis hoogsa tõuke rahvaluule kogumisele, uurimisele, austamisele, – ja ka mõningale tähelepanu osutamisele talupoegade vastu. Mõndagi sellest liikumisest ulatus ka siia baltlaste vaimu-ummistuse keskele. Herder ja Schlegel olid ju vöõrsil isegi erilist tähelepanu juhtinud eesti rahvaluule ehtsale sügavusele, samuti oli lätimaalane Garlieb Helwig

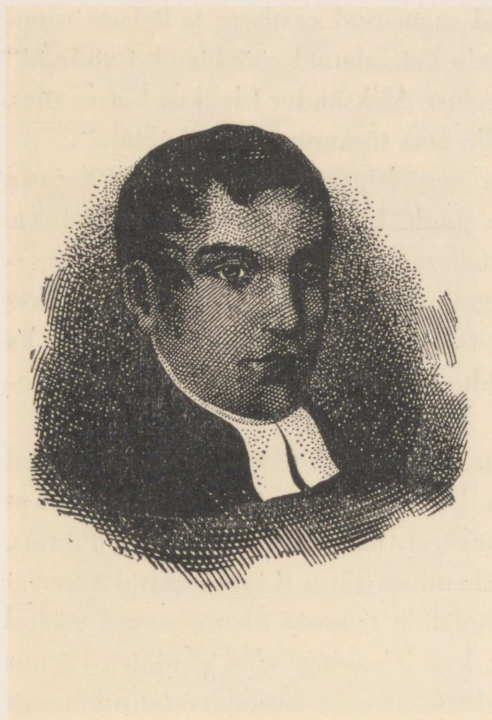
Merkel (1769–1850) läänes kirjutanud raamatuid eestlaste ja lätlaste vaimsest visadusest, süüdistades rüütelkonda kui „alatuid röövhimulisi võõraid“ siin maal. Ta oli koostanud ka pühenduse Aleksander I-le, kus kutsus üles, et keiser kaotaks siin „orjuse kui selle maa türannia-meele häbiteo“.⁷

Vahepeal oligi siin Vene riigivõimu survele *pärisorjus* 1816.–1819. aasta seadustega lõpetatud, kuigi mõisnike poolt kavalalt mõeldud uuekujulise kurnava *teoorjusega* asendatult. Rüütelkonna omakasulist meelt ei liigutanud ülalmainitud läänlaste meelemõlgutused. Küll aga leidis haritlasi, kes olid innustatud ideedest ja kes puht-teaduslike huvide kõrval ilmutasid ka sõbralikku tahet meie talurahva haridusliku ja majandusliku olukorra kohendamiseks.⁸

Esimesed sakslaste poolt Pärnus algatatud eestikeelsed näitemängimised XIX sajandi esimesel veerandil on kahtlemata kantud esiromantilistest valgustusideedest ja estofiilide harrastustest, mis eriti elavad olid Pärnus, kuhu läänepoolsed mõjud hea laevaühenduse tõttu Riiaga jõudsid varemgi kui ülikoolilinna Tartusse. Pärnu estofiilide tegevus olenes suurel määral ka Johann Heinrich Rosenplänterist, kes 37 aastat elas ja töötas Pärnus Eliisabeti koguduse õpetajana (1809–1846) ja oma haruldase töörohkusega eesti keele viljelemiseks ja rahvahariduse tõstmiseks kasvas eesti eelrenesansi juhiks, kelle ümber kogunesid kõik tolleaegsed rahvasõbralikud pead. Üldse levis meie maal siis värske õhk algatusteks, et eesti rahvas uuesti elu sisse saaks. Gustav Adolph Oldekop ja Johann Philipp von Roth tegid 1806. aastal katsed eestikeelse ajalehega, Otto Wilhelm Masing nõudis 1816. aastal eesti keele tarvituselevõttu intelligentsi ridades, isegi ülikoolis, Rosenplänter avaldas eesti lugemiku keskkoolidele, Kristian Jaak Peterson kirjutas esimesed eesti torm-tunglevad luuletused ja 1821. aastal hakkas ilmuma Masingi *Marahwa Näddala-Leht*.⁹

Arvestades Johann Heinrich Rosenplänteri elavat tegevust rahvahariduslikus töös, võime arvata, et just Rosenplänteri soovil Tallinnast tulnud saksa näitetrupp oma esimesi eestikeelseid esinemisi andis Pärnus kui keskuses, kuhu suurel määral oli koondunud estofiilide tegevus.

Rosenplänteri-aegseist etendustest ja näidendeist on andmed väga puudulikud. Kuni viimase ajani tuli rahulduda ainult üsna pisikeste noteeringutega, mis Rosenplänter on andnud oma väljaandes *Beiträge zur genauern*

Kenntniß der esthnischen Sprache, kuhu aastaid pärast etendusi koostas eestlastesse puutuva kirjanduse bibliograafia katse ja nimetas ka mängitud näidendite nimed.¹⁰

Neist noteeringuist leiame peale näidendite nimede ka autorid ja etenduste aastad. Lähemalt ei jutustata midagi, ei öelda isegi etenduste kuupäevi, ei lausuta sõnagi näitlejaist ega teatata, kus toimusid etendused ja kuidas need õnnestusid, kuidas neist osa võeti.

Nü oli mõistagi väga raske hiljem restaureerida neid esimesi eestikeelseid teatriõhtuid. Kõik meie kirjandusloolased – Karl August Hermann, Mihkel Kampmaa, Villem Ridala, Karl Mihkla jne., samuti teatriloolased Karl Menning, Jaan Kärner ja Gustav Suits ühes oma erikirjutises¹¹ said olla ainult vähesõnalised mitmesuguseis oletustes, milles sageli pidi eksima, nagu näeme allpool.

Alles 1945. aastal juhtus Karl Mihkla Pärnu muuseumis avastama Pärnu teatrielu tolleaegsed kuulutused,¹² kust lisaks Rosenplänteri andmeile leiame etenduste kuupäevad, näidendite tegelaste nimed ja näitlejate nimed. Nende abil võimaldub nüüd vabaneda mõnestki varasemast ekslikust oletusest, kuigi rahuldavaks ülevaateks jääb nüüdki lünki küllalt.

Ainult segakeelse (saksa ja eesti) „Der Talkus“ („Talgud“) kohta ei tea me tänaseni muud kui seda, mida teatab Rosenplänter: Ein Lustspiel in 1 Akt von v. Kotzebue und v. Knorring in deutscher u. esthnischer Sprache nebst einem Chor. See on kõik sündmusest, kus meie keel kõrvuti teise keelega pääses lavale.

Kui ulatuslikult tarvitati seal eesti keelt, kas ainult koorilaulus, kas dialoogides, ei ole teada, sest käsikirja pole leitud ja trükist see ei ilmunud. „Der Talkus't“ mainitakse kord küll veel 49 aastat hiljem, kui seda mängiti Tallinna saksa teatris 19. detsembril 1865. Siis öeldakse, et tükk on laulu ja tantsuga „saksa ja enamasti eesti keeles“.¹³ Kas mäng vanasti – 1816. aastal toimus ka *enamasti* eesti keeles või täiendati seda hilisemas käsikirjas, pole teada.

Rosenplänteri järgi on „Der Talkus'e“ autoreiks tol ajal Tallinnas töötanud saksa näitekirjanik August Friedrich Ferdinand von Kotzebue ja Ludwig Johann von Knorring.¹⁴ See aga ei vii meid lähemale näidendi sisule, sest bibliograafilised andmed, kus loendatakse üle 200 Kotzebue lavateksti, ei maini „Der Talkus't“.¹⁵

Nii tuleb rahulduda oletusega, et Kotzebue sepitses koos Knorringiga mingi visandi talguliste lõbusast tegevusest, mida „liiga pilla-palla improviseeritud tootena ei ole trükki antud“. Või aga võttis Vahastu mõisa omanik ning Kotzebue külimees Knorring Kotzebue mõne vastava tüki, töötas selle uue pealkirja all ümber meie oludesse ja põimis eesti keele ja hääle „koduse meeoleolu maitseks juurde“.¹⁶ Pealkiri tuletati sõnast „talgud“.

Esimese täiesti eestikeelse näidendi „Permi Jago unne-näggo“ kohta teatab Rosenplänter, et see olnud *Schnurre in esthnischer Sprache in 2 Aufzügen nach Kotzebue vom (dem Schauspieler) P. A. J. Steinsberg* ja et see on läinud suure menuga (mit großem Beifall).

Kuni meil polnud selle etenduse kohta lähemaid andmeid, tehti jällegi umbkaudseid oletusi, nagu „Der Talkus'egi“ puhul. Püüti mitmeti arvata,

et kes mängisid tookord, kelle algatusel ja kellele oli etendus määratud – kas saksa publikule või augustikuu aastalaada talurahvale? Muidugi oletati mitmeti, tabati mõndagi õieti ja ka eksiti mitmeti. Karl Menning arvas õieti, et näiteks „Der Talkus“ polnud mitte ainult sakste kirjutatud, vaid ka sakstele mängitud. Sama arvas ka Gustav Suits.¹⁷ „Permi Jago“ puhul aga uskus Karl August Hermann, et seda mängitud „rahva suureks rõõmuks“, kuid Suits kahtleb, et „nii ahvatlev, kui ka oleks kaasakistud vaatajais ja kuulajais mõelda näiteks Pärnu augustilaada üldsust, ei ole aja vahekatet kergitatud selle väitmiseks“.¹⁸

Nüüd on see vahekate kergitatud Karl Mihkla poolt avastatud teatrikuulutuste kaudu, millest näeme, et *too eestikeelne näidend kanti ette saksa seltskonnale*. Kuulutus on peale tüki pealkirja viimse sõnani *saksakeelne*. Esimesel õhtul (27. juulil 1824) anti tükk lisaks saksakeelsele Carl Scholli lustmängule *Die unterbrochene Whistpartie, oder der Strohmann*, teisel (10. augustil samal aastal) lisaks saksakeelsele Herklotsi ja François Boieldieu ooperile *Der Kalif von Bagdad* ja Bernardelli pantomiimilisele balletile *Die Spanier in Algier oder der Sklavenhandel*.

Nii on vaevalt ettekujutatav, et teatrisse oleks võinud valguda augustilaada rahvarikas üldsus. Pealegi leidub kuulutustes, et etendused olid aboneeritud. Johann Heinrich Rosenplänter, kelle teeneks tuleb arvata eestikeelse näitemänguga esinemist Pärnus, kirjutas sageli ja veenvalt eesti keele oskamise vajadusest sakslaste juures. Küllap etenduste andmisega mõeldi ergutada huvi eesti keele vastu ja kavatseti pakkuda ka midagi erakordset meelelahutuseks. Neil etendustel võis viibida ehk ainult mõni üksik eestlane lihtrahva keskel.

Kui varem arvati, et „Permi Jago unne-näggo“ vaevalt kanti ette elukutselise ansambli poolt ja et etendust tuleb arvestada kui eraettevõtetlikat katsetamist,¹⁹ siis nüüd pole tarvis kahelda: kuulutusest näeme, et mängijaiks olid Tallinna saksa teatri näitlejad, nende hulgas näidendi *tõlkija Steinsberg* Permi Jago osas, *Klemm* paruni osas, härra *Ackermann* arsti osas, proua *Becker* Permi Jago naise Ewa osas, härra *Becker* Lakke-Körtso Jürri osas. Kammerteenriks oli härra *Naht*. P. A. J. Steinsbergist ja C. Klemmist on teada, et nad olid heade nimedega näitlejad, kellest esimene esines 1825. aastal Riia saksa teatris Schilleri „Röövlites“ Karl Moori osas,²⁰

Klemm aga hiljem Tallinnas, Narvas jne. Miks hiljem Steinsbergi nimi kirjanduslugudesse kandus Steinbergina, pole teada.²¹

„Permi Jago unne-näo“ tegelased on samad, mis Kotzebue poolt 1805. aastal kirjutatud kahevaatuselises jandis „Der Trunkenbold“ („Lakard“), kus on kasutatud rahvusvaheliselt tuntud vana lugu lihtsast inimesest, keda purjus päi pandi end nägema mõisahärrana lossis mõnusalt pillerkaaritamas ja teenreid käsutamas, et hiljem ärgates kibedalt tunda, milliste mõtetusteni viib ebamõistlik viinavõtmine. Selle mitut moodi teisendatud faabula igivana sugupuu ulatub Euroopa nüüdisrahvaste ringist idamaale „Tuhandesse ja ühte öösse“ (292. öö jj.). Ilmudes eri keeltes ja versioonides, on joobnu kas kerjus, katlapaikaja või talupoeg, kellega tehakse ülemelikult nalja. Taani teatri rajaja Ludvig Holbergi sule all on ebahärraks moonutatud talupoja motiivistik teatavasti saavutanud selle *chef-d'oeuvre*'i kuju, mille nimeks on „Jeppe paa Bjerget“ („Mäeotsa Jeppe“, 1722). Aga mitte Holbergi viievaatuseline „Jeppe paa Bjerget“ ei leidnud teed siia Läänemere hariduslikule tagamaale. Balti-saksa haridusprovintsi ja teatrioludesse sobis loomulikult hõlpsamini kui Holbergi tüse komöödia selle kergemõtteline jäljendus, Kotzebue kahevaatuseline „Der Trunkenbold“.²² (Holbergi „Mäeotsa Jeppe't“ mängiti eesti teatris hulk aastaid hiljem.)²³

Eesti talurahvale lugemiseks ilmus tolle faabula üks variante „Jonud tallopoja“ kujul juba Friedrich Wilhelm Willmanni raamatus *Juttud ja Moistatused* aastal 1782. Toome selle siin lugemiseks:

Üks suur ja rikas Herr, kes Tallinna läks, leidis keff te peäl ühhe jonud tallupoega kui furnud maggamast. Küll sullased tedda rapputasid, et ta pididi üllesärfama, aga ei aitnud ühtegit. Nüüd tulli selle herra mele lusti temmaga piddada. Ta käshtis sepärrast, et see tallomees pididi tölla sisse sama pandud, ja kui nemmad linna temmaga said, siis pididdid sullased wannad hilbud temmast ärravõtma, teised kallid rided temma ümber pannema ja siis tedda woodi töstma. Sepeäle käshtis herra, et sullased pididdid tedda üllespassima ja auustama kui omma herrat. Nüüd pallus herra keif ommad suggulasfed, prauad ning preilid kofko, et ka nemmad pididdid ennesele lusti temmaga teggema. Sai nüüd se tallomehhe unni lahkund, siis ta teggi suud laiali lahti ja watis ennese ümber kui üks pertif ja ei teädnu mitte, kus ta pididi ollema ning mis se pididi tähhendama. Sedamaid tullid sullased kummardades sisse, ja teised töid temmale iwet ning rätkiko, teised jälle iwina, kofid ja keif-

fuggused kallid ja magusjad asjad. Temma, kes keige eilse päeva söömatta olnud, nelas nüüd ning laffus viete peäle. Sai ta sõnud, siis juhhatasid sullased tedda sure tuppa, kus safsad kous ollid. Need kummardasid tedda ja hirtvitasid ja pallusid, et ta piddi mahhaistuma. Temma agga kui lööp innimenne ei tea mitte, mis sündind. Keif illusaste hülgab, keif kummarдавad ja auustavvad tedda, sepärrast hakkab ta seda keif uskuma ning arvab ennast taevvas ollewad. Zuba ta jälle käsib, et laud peab kaetud sama. Laud saab kohhe kaetud, ning sea lihha ja saia, kallad, pradiid, ounad ja jodatvad wina sawad rohkesti peäle pandud. Mees istus siis mahha ja hakkab jälle sisse nelama ning panneb ka keif taskud täis, mis ülle keif täiest suust naersid. Kui nemmad nüüd ollid sõnud, siis läksid nemmad nüüd keif aeda, ja need prauad ja preilid andsid kummardades temmale käsperi marjad ja ounad, ja mees pani ifka nahka. Pärast hakkasid kartid temmaga mängima, mis läbbi ta ennam rahha sai, kui ta keige omma ello aia sees olli näinud. Wimaas läksid nemmad temmaga tantsuma, siis olli kārra õige lahti, sest kül woib arvada, kuidas temma tantsumis. Olli se keif sündind ja keif immeteud temmaga tehtud, siis nemmad andsid temmale jälle ni paljo wina ja õllut, et tal kül olli, ja ta jäi jälle maggama. Need kallid rided said ärrawoetud ja need wannad nartsud jälle ümberpandud ning nenda, jonud sai ta jälle senna widud, kust nemmad teda ollid leidnud. Sai temma üllesarfand, siis näggi ta ennast jälle wanna põlwe peäl, sepärrast arvvas temma, et ta unnes taewariki rõmo näinud.²⁴

Muidugi on ülaltoodud variant joobnud talupojast hoopis pildivaesem kui seda on Holbergi „Mäeotsa Jeppe“ ja Kotzebue „Lakard“.

Me võiksime ülaltooduga leppida ja asuda järgmiste näidendite vaatlemisele, kui meid ei kummitaks üks „Permi Jago...“ käsikiri, mille Gustav Suits 1927. aasta suvel Johann Voldemar Jannseni paberite seast leidis. Kui 1824. aastal toimunud etenduse kuulutusel tüki nimeks on Permi Jago unne-näggu. Schnurre in ehstnij. Sprache in 2 Akten, siis seisab leitud käsikirja kaanelehel Permi Jaago Unne-näggu, ja sisemisel palgelehel: Permi Jago Unne-näggu. Eine Posse in 3 Abtheilungen. Mänguosalisi selles käsikirjas leidub neli – Permi Jaak, ein Bauer; Liiso, dessen Weib; Hans, Bedienter; Maddis, ein Krüger.

Et Johann Voldemar Jannsen ka kord kokku sepiuses „Lustimängu 3 vaatuses – Pärmi Jaagu unenäo“ ja see esmakordselt laval oli 1. juulil 1873. aastal, aga 7 mänguosalisega (Pärmi Jaak, talu pobelik; Liisu, tema naine;

Mats, Lämu kõrtsmik; Hans, mõisa toapoiss; Kaarl, mõisa kutsar; Anken, mõisa toatüdruk; Marikhen, mõisa köögitüdruk, nagu leiame kuulutuses „Eesti Postimehes“ nr. 26, 1873), siis ei saanud Gustav Suits seda pidada Jannseni kaotsiläinud käsikirjaks, vaid (arvestades ka üsna vananenud saksapärast keelt ja vanemat õigekirjutust) pidas seda ülalmainitud Steinsbergi käsikirjaks, mille järgi „Permi Jagoga“ 1824. aasta suvel Pärnus esineti. Et Suits veel ei tundnud 1824. aasta etenduste kuulutusi, oli talle teadmata, et Steinsbergi käsikirja mänguosalised olid hoopis teised ja et neid oli suuremal arvul kui leitud käsikirjas.²⁵

Siit tuleb küll järeldada, et too leitud käsikiri ei vasta ei Steinsbergi näidendile ega ka Jannseni omale. Parimal juhul võiks see olla mõni vanem visand ükskõik kellelt – Steinsbergilt, mõnelt tundmatult või ka Jannsenilt, kui ta ehk juba nooremas eas „Permi Jagoga“ tegeles.²⁶

Olgu kuidas on, kuid ligikaudu annab see käsikiri igal juhul ettekujutuse „Permi Jago“ omaaegsest miljööst. Toomegi seepärast siin mõned iseloomustavad väljavõtted leitud käsikirjast.²⁷

Permi Jaago naine saadab oma joodikust mehe-tossi teele kauplusse, annab ta kätte raha ja käsib osta: Nelja kümne koppika eest üks paar pashlad, kolme kümne koppika eest punast wärwi, kahe kümne eest kubbara musta, ja kümne eest marjad. Selle juures toimub kahekõne:

Liiso: Sedda minna sinnule finnitän, Jaak, et sa illuste wiisiperrast koif se kraam, mis ma sinnule nimetasin, mulle linnast tood, — ja lasse ennast mitte petta. Need kaupmehhed ja poe-poisid on sured kelmit, ühhe lehhe tubaka est, nemad peettawad poole rubla eest; na samoti kui meie sõbber Ilwes — üks sõõma aeg maksab ilke üks leifikas linnu.

Jaak: Erra kardä, mis sa minuist arwad, — mina olle mitte ni rumal, kui ma wälja paistan.

Liiso: Minna annan selle tartwis sinule üks rubla lubi rahha (*Paberraha. Autor.*) — agga — ärra jo mitte wanna wiisi järrele.

Jaak: Urmas Lisofenne, sina räkid nenda, et maailm mind lakkokeraaks peab; — ja peale sedda olled sinna mulle ni arro kätte andnud, et mit üks koppikas wina tartwis ülle jääb.

Liiso: Se olle ka mitte tartwis, minna tunnen sind wennike — egga sul ühhe suu taist ei soa.

Jaak: Sinnu oigus, — agga kui ennam olle, ma wõttan ka ühhe suu täütwe wastu — pai kulla subkru Liisofenne, anna weel paar koppikad tee rahha.

Liiso: Ei mitte üks poluska! — Kui sinna koif asjad illuste kojo tood, ehk siis soab üks klaas wina anda —

Teel ei saa joomahimuline Jaak muidugi kõrtsist mööda ja ta nurub kõrtsmikult wiina andmist võlgu:

Jaak: Terre omikust, wanna wadder, too mulle üks suu teis wina.

Matz: Kas sul on ka raha? Seal on need kipsud (*Saadud võlgade märkimised. Autor.*) Jubba wäga rohkeste. (Kõrtsmik annab siis Jaagule kavalat nõu:) Kule ütle Liisole, kui temma sedda rublat pärrib, et sa olled tend linnas rendi peale pandnud — Uindi jures.

Seda head nõu kuulates pistabki Jaak jooma, kuni jääb magama kõrtsi ukse ette, kust teda leiavad möödasõitvad saksad ja kuhu juhtub tulema ka Liiso. Et Jaaku ei suudeta äratada, mõtlevad saksad Liiso nõusolekul valmistada Jaagole õpetliku vingerpussi. Jaak otsustatakse tassida mõisa ja panna härrat mängima. Kui Jaak lossis keset toredust ärkab, imetleb ta:

Jaak: Mis kallid pillid minna kulan? — Kus minna ollen? Mis illus tubba se on? — Se ond üks sassa maja. Mis minust ond nüüd saanud? — Mis kallid sidi rided minno seljas? — Jummal andku mino pattud andeks. — Minna ollen wiif ärra furnud. — Oh! kallis pühha waim! — Minna ollen nüüd taewas — minna kuulsin ned taewa inglid pillidega ja Bosauittega. — Sedda minul meeses, et ma Matzi jures wina wõtsin — wisjeste ollen minna wägga rohkeste tend sanud ja ollen omma pattu sees ärra furnud! — [weint] Uu, uu — mis minno armas Liiso üttleb, kui temma mind furnud leiab! Oh! minul on wägga alle meel, mo kallist Liisod mahha jätta!

Nagu näeme, jääb Permi Jaak parunlikult purjutades südamlük-sentimentalselt ustavaks oma lihtsale Liisole. Ta küsib korduvalt igatsedes: Kus mo Liiso on? Liiso soab aus praua.

Näidendi lõpuosas on Permi Jaak jällegi endistes kaltsudes külakõrtsi ukseesise ees maas. Kui ta ärkab ja pohmeluses hirmu tunneb teeraha ärajoomise pärast, üllatab teda Liiso lahkus. Liiso tõmbab ta taskust esile ka kõik tarbeasjad, mis ta linnast pidi ostma, — mõisahärra oli need talle tasku käskinud panna. Näidendi lõpp on suunatud pehmele heatahtlusele, leplikkusele ja meelearandusele.

Theater zu Pernaü.

(Abonnement suspendü.)

Mit hoher Obrigkeitlicher Bewilligung
wird heute,

Freitag, den 26. Juli 1829,

zum Benefiz für die Familie Klemm

zum Erstenmal aufgeführt:

Professor Hackler,

oder:

Er nimmt Alles übel.

Lustspiel in einem Akt, von Lember.

Personen:

Hackler, Professor in einer Provinzialstadt,	:"	:"	:"	:"	:"	E. Klemm.
Auguste, seine Tochter,	:"	:"	:"	:"	:"	Mad. Berckholz.
Doctor Schmitt,	:"	:"	:"	:"	:"	Herr Olberg.
Kaufmann Bieder,	:"	:"	:"	:"	:"	Herr Lang.
Ferdinand, sein Sohn,	:"	:"	:"	:"	:"	Herr Berckholz.
Herr Dünkelmann,	:"	:"	:"	:"	:"	Herr Schwerin.
Madame Dünkelmann,	:"	:"	:"	:"	:"	Joh. Klemm.
Kasper, Bedienter des Doctors,	:"	:"	:"	:"	:"	Herr Hortjah.

Pas de deux cosaque, getanzt von den Kindern: Lina und Carl Klemm.

Терни и будущее Атаманъ, russisches Gedicht, vorgetragen von Herrn Olberg.

Zum Erstenmale:

Fünf sind Zwei,

oder:

Geniestreich für Geniestreich.

Lustspiel in einem Akt, von Castelli, dargestellt von Kindern.

Personen:

Lisette, als Kammermädchen und als Dame,	:"	:"	:"	:"	:"	Lina Klemm.
Johann, als Bedienter, Kapitain und Bauerbursche,	:"	:"	:"	:"	:"	Carl Klemm.

Drei Anekdoten, vorgetragen von Kindern.

- 1) Nimmerfakts Werte, von E. G. Törne, deklamirt von Lina Klemm.
- 2) Der jüngste Tag, von Langbein, deklamirt von Carl Klemm.
- 3) Die blaue Hand, von Castelli, deklamirt von Otto Klemm.

Liso ja Ado, ehk se kawwal peigmees und zum Erstenmal:

Liso ja Ado kichlatusse pääw.

Fortsetzung von Liso ja Ado. — Ebstnische Scenen mit Nationalkliefern u. Tänzen.

Personen:

Jurri, ein Krugswirth,	:"	:"	:"	:"	:"	Georg Wagner.
Liso, dessen Tochter,	:"	:"	:"	:"	:"	Lina Klemm.
Ado, ein junger Bauer,	:"	:"	:"	:"	:"	Carl Klemm.
Mart, sein Bruder,	:"	:"	:"	:"	:"	Otto Klemm.

Preise der Plätze:

Gesperrter Sitz	1	Rubel 75 Kop. B. A.
Parquet	1	— 25 —
Parterre		60 —

Billets werden bis Nachmittag 4 Uhr im Frankenschen Hause am Wall im Logis der verwittw. Frau Näthin Weismann und dann an der Theatrecasse verkauft. In dem wir, uns dem Wohlwollen eines verehrungswürdigen Publikums empfehlend, zu dieser Vorstellung ganz ergebenst einladen, zeigen wir zugleich an, daß die resp. Abonnenten gegen Vorzeigung ihrer Abonnement-Billets für den Abonnements-Preis Entree, haben.
Die Familie Klemm.

Der Anfang ist um 6 Uhr.

Näitemängude „Liso ja Ado, ehk se kawwal peigmees“
ja „Liso ja Ado kichlatusse pääw“ etenduse kuulutus

Johann Heinrich Rosenplänteri „Beiträge'de“ ja säilinud teatrikuulutuste kaudu on veel andmeid, et Pärnus 1829. aastal mängiti kaht eestikeelset laulu- ja tantsumängu: Liso ja Ado, ehf: *Se kaitwal Beigmees* 23. juulil ja varsti seejärel: Liso ja Ado *fihlatusepäew*. Liso osas esines näitleja Carl Klemmi tütar Lina Klemm, Ado osas poeg Carl Klemm. Rohkem pole neist etendustest midagi teada, kadunud on ka käsikirjad ja ka autor pole teada.²⁸

Pärnu linna teatrielu on üsna vana. Kuigi seal ei töötanud iseseisvat teatrit, nähtub linna raehärrade protokollidest, et seal on näiteks juba XIX sajandi algul riialaste näitetrupid etendusi andnud. Riia vaimuelus valitses elevusi sel määral, et isegi Königsberglase Immanuel Kanti teoseid kirjasitati Königsbergi asemel Riias – küllap siis teatrigi tase ei seisnud seal madalal. Ka Tallinna teatrielu seisis suhteliselt üsna ajakõrgusel. Palju edu tõi Tallinna Kotzebue, kuid erilist ülevat kunstivaimsust ammutas teater omaaja suurimalt Euroopa ooperi- ja kontsertsaalide lauljannalt Gertrud Elisabeth Maralt (Schmeling), kes, olles 1812. aastal Moskva põlemisel varanduse kaotanud, elas Tallinnas ja oma austusõhtul 1831. aastal sai kirjaliku pühenduse isegi Goethelt Weimarist.

Mõistagi, et ringreisi-etendused Pärnus kaotasid mõndagi oma kunstilisest väärtusest, nagu on omane ringreisi-etendustele üldse.

Peamine takistus üsna heaks esinemiseks ilmnes muidugi viletsais lavastusvõimalustes. Tõsi küll, Pärnul oli siis juba oma teatrihoonegi, mis ehitati XIX sajandi algul ja kuulus linna vaestehoolekande kolleegiumile, kes etendustelt saadud üüri (8–10 rubla etenduselt) kasutas vaeste heaks. On teada, et selles hoones anti näiteks 1813. aastal 33 teatrietendust, 1817. aastal 15 etendust jne.

Too teatrihoone asus Eliisabeti kiriku otseses naabruses ja polnud varasemal kujul muud kui suur laudadest küün. Isegi aknaid polnud sellel küünil või „Planwagen'il“, nagu seda linnakodanike suus hüütud. Ruumi kasutati ainult suvel, valgustati lampide ja küünaldega, ehitati kaskedega, nagu külades simmanite ajal rehealuseid. Istmed puudusid, et ruum inimesi mahutaks rohkem. Puudus ka lava; selle ehitasid sissesõitnud näitetrupid iga kord ise. 1821. aastal teostati selle teatrihoone põhjalik ümberehitus, tehti alatine korralik lava ja orkestriruum ning publiku jaoks pandi istmed saali. Samuti ehitati kaks riietehoiuruumi ja einelaud.

Teatrihoone polnud ehitatud Eliisabeti kiriku juurde juhuslikult. Juba varasemast ajast oli selle kiriku ümbrusest saanud pärnulaste kogunemis-koht jõudetundidel ajaviiteks, jalutamiseks, kohtamiseks, lõbutsemiseks. Samas lähedal asus ka aastalaada või rahvasuus „jaarmargi“ plats, kus juuli- ja augustikuus keenud kauplemine ja lõbutsemise-mürts päeval ja ööl. Kogu plats oli täis külvatud igasuguseid kaubaputkasid, tsirkusetelke, õnnemängude katusealuseid, köietantsijate sõõre, kometimeeste putkasid, karusselle, panoraamisid ehk „pildinäitajaid“, nagu hiljemgi mainis Jannsen. Rahvamassid armastasid sääraseid tingel-tangleid, ja kopikad ning rööm aina veeresid.

Kui mitmesuguseid näidendimaigulisi dialooge kanti ette ka igasuguseis pajatsite putkades, siis ülalmainitud teatrihoones anti näidendeid otsesemas mõttes ja tehti teatrit teatrikunsti paremas ulatuses. „Permi Jago unnenäggo“ oli seal esimene eestikeelne pääsuke saksakeelsete etenduste keskel. Pärnu linna esimesest teatrihoonest on säilinud mitmeidki arhiivandmeid. Nii leiame vastava kirjelduse kaupmees Jacob Jacke ehitusplaanide lisalehest, mis on alal Pärnu Linnaarhiivis. Too hoone leidub ka J. Fovelini poolt 1844. aastal valmistatud Pärnu linna plaanil. Hoone oli 16 sülda pikk ja 5 sülda lai. Ta lammutati 1893. aastal, kui jäi jalgu Eliisabeti kirikule juurdekavatsetud külgehitisele. Johann Heinrich Rosenplänter ei olnud tardunud, kinnise mõtteulatusega kirikuõpetaja. Seepärast soodustaski Rosenplänter ka teatrietendusi ja soovitas nende vaatamist kogudusele. Pärast tema surma hakkasid Eliisabeti kirikus puhuma hoopis vanamoelisemad tuuled ja kirik kangutas mitmel korral jõudu, et saaks oma külje alt ära teatri kui patuse lõbuasutise. Kui seda igasuguste kaebuste, urgitsemiste ja uurimiste järel siiski ei toimunud, siis tänu ainult juhusele, et teatrihoone kuulus vaestekolleegiumile ja et teater üüride kaudu hankis aastas umbes 130 rubla tulusid vaeste kasuks, nagu kolleegium aastal 1852 kubermanguvalitsusele selgitas. Eestikeelsete etenduste andmine vaibus aga kohe pärast ülaltoodud näidendite ettekandmist. Need olid võimalikud ainult Rosenplänteri estofiilse mõtlemisviisi toetusel. Estofiilsuse esimene vaimustus haihtus aga peagi juba enne Rosenplänteri surma.

Johann Voldemar Jannseni perekond

*Keskel Johann Voldemar Jannsen ja abikaasa Emilie.
Ümberringi lapsed, vasemalt: Lydia, Eugen, Julius, Leopold,
Heinrich (Harry) ja Eugenie*

EESTI TEATRI SÜND ÄRKAMISAJA HARIDUSLIIKUMISES

Estofiilide taandumine ja eesti rahvuslik ärkamine on Eesti rahvuslik ideoloogia, millele rajas end eesti teater on „Vanemuine“ kui soodne keskus teatri esimesteks sammudeks on Johann Voldemar Jannseni kodu ja Lydia Koidula

Espool mainitud eestikeelsed lavahääled sakslaste suust ja saksa seltskonna jaoks ei jäänud viimaseiks nende ringides. Eestikeelseid näitemänge pakuti ka hiljem saksa näitlejate poolt, kuigi harva. Nii on andmeid, et 1824. aastal või 1834. aastal mängitud Tallinnas Talgo tagatõppu mõisnikele, kes äsja olid lõpetanud oma maapäeva istungid.¹ Samuti mängiti aastail 1829, 1830 ja 1831 Tallinna saksa teatris Eiso ja Aldo kirjilatusse päeva ja 1831. aastal Narvas Carl Klemmi laste poolt Eiso ja Aldo.² Ja nagu juba varem mainisime, mängiti „Der Talkus't“ Tallinnas veel 19. detsembril 1865. aastal.³ Võib uskuda, et sääraseid esinemisi korraldati veelgi, kuid meil puudub sellest ülevaade. Tolleaegne saksa ajakirjandus ei pidanud neid mingeiks sündmusteks, millest tuua sõnumeid.⁴ Ja tõepoolest, need etendused ei olnudki mingeiks sündmusteks, mis oleksid võimelised olnud mingit alust rajama millelegi edaspidi järgnevale ja kasvavale. Nad olid ainult vahepaladeks saksa seltskonnale – Johann Heinrich Rosenplänterile ja paarile-kolmele teisele vahest veidi rohkemaks, enamikule aga ainult mõnusaks naermiseks. Nad toimusid väljaspool rahvast, ega rajanud midagi rahva jaoks. Neil polnud juuri toiduks ega õhku

kasvuks. Ükski rahvuslik üritus, ka teater, pole mõeldav ilma selle rahva endata.

Kuid juba muilgi põhjustel varisesid need näitemängimised kokku. Pärnusk tuli neile lõpp hulk aega enne Johann Heinrich Rosenplänteri surma, olgugi et just Rosenplänter neid oli innustanud. Sest uued olukorrad, mis meie kodumaal pärast pärisorjuse lõpetamise reforme kujunema hakkasid, tõid siia uusi meeleolusid, liikumisi, käärimisi nii teoorjuses olevate talupoegade keskele kui ka sakslaste leeri. Eesti talupoegade keskel hakkas tekkima rahulolematust, kui nähti, et neid pärisorjusest vabastamise reformidega tegeliku elu seisukohalt kibedasti peteti. Kaugete kajadena oli nüüd nendenigi ulatunud kuuldusi Prantsuse revolutsiooni uutest tuultest, ja et keiser „Punapart“ võidelnud mõisnike vastu. Neisse imbus usku, et ka Vene keiser võib mõisnikelt maa ära võtta ja talupoegadele anda, kui ta seda *tahab*.⁵ Viha mõisnike vastu süvenes üha ja realiseerus hiljem nurinaks, uduseks „keisrile lootmiseks“, hiljem siirdumiseks „keisri usku“ jne. Sentimentalistlik kirjandus koolmeistrite poolt aitas kannatajaille selgitada, et teoori on ikkagi ka inimene inimõigustega.

Säärane kasvav rahulolematustorkas sakslastele aegsasti silma ja nad muutusid ettevaatlikuks. Ka läänes löi Püha liiduga õitsele kohutav reaktsioon ja Vene trooni asus kasutama Nikolai I tagurlik valitsusrežiim.

See kõik mõjus, et esiromantika ideed estofiilide rahvasõbralikkuse väljendustes kadusid ega saanud edasi areneda. Vanad estofiilid vaikisid või surid, uusi ei tulnud peale. „Beiträge'd“ jäid seisma (1832) 14 aastat enne Rosenplänteri surma (1846), Otto Wilhelm Masingi „Marahwa Näddala-Leht“ läks hingusele 1825 ja Masing ise 1832. Esimene eestlasest-tulekandja luulepõllul Kristian Jaak Peterson suri varem (1822), kui rahvas kuuldagi sai sellest mehest. Midagi ei jäänud järele endisest valgustusaja kumast. Meie uus elu sai tiibu laotama alles XIX sajandi kolmandal veerandil, mil Krimmi sõja kaotamine tõi Venemaale kuuekümnendate aastate reformid, mis vabastasid ka meie rahva teoorjusest, andsid meile valla omavalitsuse ja õiguse talumaade omandamiseks. Teoorjast sai suure riigi õiguslik kodanik selles väheses ulatuses, nagu see tol ajal oli mõeldav. Sellele paremusele lisandus suur annus hoogu, mis siia voolas vene haritlaste vabameelsest mõtlemisviisist, toetades talurahva hariduselulisi algatusi

ja vabanemiskatseid saksa ülevõimu kurnava eestkostmise alt. See oligi, mis avas meile väravad teeks ellu.

Olgugi et need väravad avanesid ajale vastavalt üsna veidike praokile, ometi tungiti läbi selle prao kõigi olevate väheste jõutagavaradega – täitma aastasadu varjusurmas seisnud *oma* eluülesandeid! Tekkisid seltsid, kasvas koorilaul, arenes ajakirjandus, trükiti raamatuid, külvati teadvust inimestesse, et nad on *rahvas* oma ühiseis taotlustes.

Meie ärkamisaja liikumisele polnud sugugi võõras teadmine, *kui* vajalik on ideoloogia püstitamine rahva töö ja püüdluste suunamiseks ja mõtestamiseks. Väga kujukalt võttis selle kokku Jakob Hurt 1870. aasta suvel Helmes peetud eesti haritlaste koosolekul: „Au, kuulsus, tarkus ja vägevus pole mitte ühe ainsa rahva ees õigus, ega ole teda Jumal kellegi rahvale juba luues kaasa annud. Tema on igale rahvale saadav vara, kui aga rahvas ise seda tahab ja mõistab otsida. Pole seks ka tarvis, et rahvas iseäranis arvorigas peab olema . . . Aga kas kehva Eesti hulk ka suureks ja vägevaks võib saada? Mina ei tea, armas küsija, mis sina tõsiseks suuruseks ja vägevuseks arvad. Minu mõtted sest on järgmised. Suurus ja vägevus on kahesugune rahva-seltsidel. Mõned on suured hingede arule ja vägevad poliitika väljal. Neil on siis ka suur riik ja suur sõjavägi. Seda viisi suureks küll Eestirahvas ialgi saada ei või . . . Tõine suurus ja vägevus on suurus ja vägevus vaimu asjades ja haritud elu poolest . . . Ja niisugune suurus ja vägevus, olgu teda kellelgi enam ehk vähem, kui palju tahes, on igakord hinnalisem kui välimene suurus maakrundile, hingede arule, pooliitika väele, niisamuti kui vaimu suurus keha suurusest, mõistus rusikast ülekäib. – Õige au õitseb omal maal, õige suurus sigineb üksi sugulaste seas, täielise tulu toome üksi tööd tehes oma vanemate väljal ja usume meie seda ja elame selle järele, siis oleme loomuline oks kõrge inimese sugu puus ja mitte üleaarvuline ja asjata siin ilmas.“⁶

Et see „suurus ja vägevus vaimu asjades“ ei kõlaks juba algusest peale ainult paraadifraasina, tehti juba kohe samal Helme koosolekul otsus asutada Eesti Kirjameeste Selts (mis kinnitati 1871. aastal) ja valiti järgmisel päeval Tarvastus Aleksandrikooli peakomitee. Kui mainime selle kahe taotluse kõrval varemteostatud esimest laulupidu, „Vanemuise“, „Estonia“ ja õige paljude laulukooride asutamist üle kogu maa, siis näeme, et kohe

algusest peale ei mõeldud üksikute tegevuse kergitamisele, vaid „vägevust vaimu asjades“ arendati rahva laialdaste hulkade kaudu. See ideoloogia oli kõikehaarav rahvakultuuri mõte, mille ergutusel kooliharidust saanud suguvennad tõmbasid mahajäänud hulki üles haridusele ja iseteadvusele.

Sellelt vaatekohalt tuleb mõista ka eesti teatri esimesi samme 1870. aasta suvel ja edaspidi.

Eesti teater ei sündinud mingi kitsama kihi eralõbuna, vaid rahvavalgustuse keskusena eesti haritlasperekonna algatusel ja eesti üliõpilaste kaasaaitamisel – selle tähe all, mis need üliõpilased oli koondanud illegaalseks ringiks: „et nemad üleüldse igapidi oma rahva (Eesti rahva) edasisaamise eest hoolt kanda tahavad, nõnda palju, kui keegi saab“.⁷

Et teatri mõte polnud hoopis uus, näitab juba 1868. aastal „Eesti Postimehes“ avaldatud kirjutis Riiast, kus huvitatakse ka teatriküsimusest:

Suremas linnas on mõnnigi assti kergem, mis wähhemas patikus mitte ni hõlbus ei ole korda sata. Nõnda on ka hiljuti Lätti naabrid Riigas kõmõdimängo pidanud ning tüf olnud seft, kuidä joobnud tallopoeg ülle õ mõisnikuks saab. Mäng olla wägga hästi läinud ning Lätti Zeitung ütleb: see esimine proow tunnistada selgeste, et Lätlased ka kunsti asjus middagi wõida teha, mis teistel sündida näha. Selle esimehe tüffi järrel lodetakse weel mitmed teised tullewad.

Et palju rahwast sedda esimest immet watamas olnud, on muidogi teada. — Mil ja kus meie Gestirahwa jures teatremängo same kuulma, on meil tänna alles teadmata, agga immes ei pannels meie mitte, kui sedda kaua ennam ep olleks odata. Mitmed asjad lähäks ruttem, kui meie omma rahwa surema hulga meel mitte ni kortsus ja ühhepoolne ei olleks ärratundma, kuidä rahwa ello peaks ollema ja wõiks olla. Agga mis tehha, sefs on neid kaswatatud ja emma pimaga neile sisse antud, et Gestlane ühhelt poolt kahhe filmaga ja teine poolt üsna pimme wõib olla. Seft olleks palju räkida, agga jäggo teisefks korrafs.⁸

Ei olnud mõeldav, et tol ajal eesti „teatremängo“ oleks saanud alustada mujal kui Tartus, sest Tartu oli kultuurikeskuseks, kuhu oli koondunud ka tolleaegne eesti haritlaspere-natuke ja kus asus „Vanemuise“ selts, kust 1868. aastal olid rahvahulkadeni ulatunud ka Carl Robert Jakobsoni „Kolme isamaa kõne“ tulevikule sihitud tulisõnad. Tallinn oli küll suurem linn, kuid kultuurihuvideelt siis mahajäänud, kaubitsemishuvidEGA sadamalinna. Tallinnamaa põllumajanduse kehvusest tingituna oli ka linna

„Vanemuise“ üürikorter aastail 1867/1869 Tähe tänavas

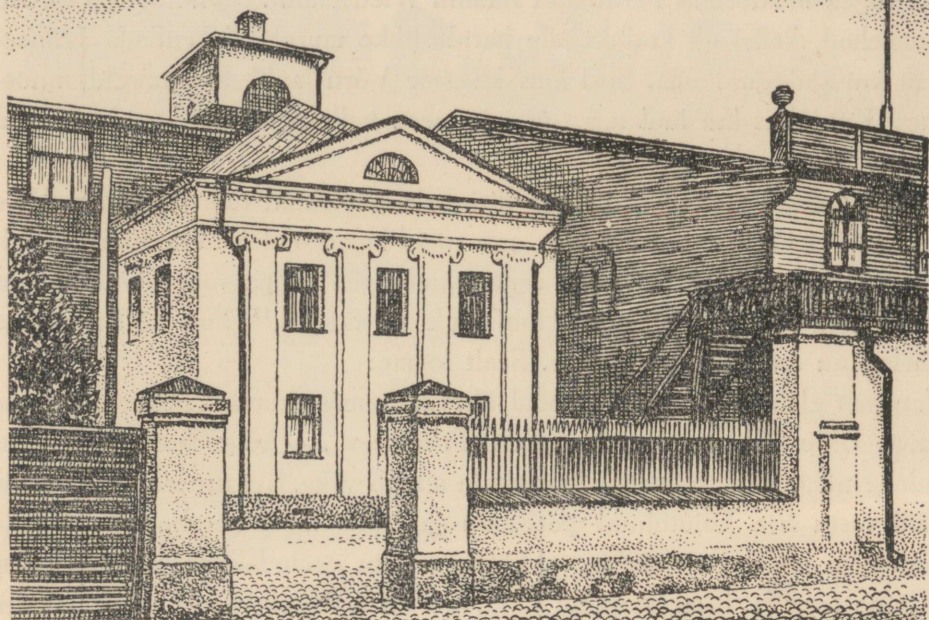
ümbruskonna rahvas seal hariduslikult hulga mahajäänud Lõuna-Eesti maarahvast. Nii kaebas Kreutzwald, et „terve Tallinna kubermang, ehk päris Eesti nime kandev maa ei näita veel sugugi ärkamist, sest kehvus ja vaimutuimus peavad ühtlase rahvast kammitsas, mispärast üksnes Sioni puud laialte õitsevad, kelle vilus undavad inimesed Taeva Jerusalemma poole rändavad, kus kannatajate kroonid ja igavesed rõõmu-ilu-pidud selle lühikese kannatamisaja eest neid peavad trööstima! – Kes usaldaks kirjalikult näpude vahele võtta, mis *ilmlikud* inimesed kirjutavad?! Ju need üleannetumad kipuvad juba mõnes tükis loodud asju teisiti ärasetama, kuida vana Mooses ja teised tema aegsed inimesed olnud välja seletanud.“⁹ Lõuna-Eestis seevastu oli talurahva seisukord majanduslikult hulga parem, seepärast oli ka haridushuviline kontakt linnaga elavam – loeti rohkem ajalehti, osteti raamatuid, tunti huvi uuenduste vastu. Johann Voldemar Jann-

sen oma muheda rahvaliku jutustamisviisiga oli populaarsuse võitnud ja eks see kohustanud „postipapatki“ veel elavamale tegevusele. Jannsenist pidasid palju lugu ka Tartu linna eestlastest-käsitöölised, pisipoodnikud, päeva-töölised, õmblejad, aednikud, poesellid ja muu taoline element, kes linna oli valgunud ja Tartu elanikkonna arvu 1867. aastaks paisutanud 21014 inimesele, kellest siis ligi 250 olid „Vanemuise“ seltsi liikmed. See polnud suur jõukogumik, kuid tolle aja kohta siiski nimetamisväärne, millega juba võis hakata midagi chitama.

Suurt muret valmistas „Vanemuisele“ korteri küsimus. Kapital puudus, liikmemaksudest ei saadud ülejääke, liikmed elasid peost-suhu. „Vanemuine“ rändas ühest kitsast üürikorterist teise, kus võimaldusid küll koorilaulu harjutused, seltsiliikmete koosviibimised ja mõned kõnekoosolekud, aga polnud mõeldavad sääraseid üritused, nagu on näitemäng, mis vajab lava ja suuremat saali. 1868. aastal, mil „Eesti Postimees“ jutustas ülalavaldatud kirjutise Riia teatri etendusest ja viipas eesti „teatremängo“ vajadusele, asus selts üürnikuna ühekordses väikeses agulimajakases Tähe tänavas ja otsis võimalusi *oma* otstarbekohase seltsimaja saamiseks. Ta saigi selle 1869. aastal, omandades nägusa hoone ja suure aia Jaama tänavas, kus varem oli asunud Saksa Käsitööliste Selts.¹⁰ Nüüd oli seltsil kasutada suur saal hulga kõrvalruumidega, samuti olid käes peremehe-õigused teha ümber- ja juurdeehitusi, nagu vajadused nõudsid. Maja omandamisega pani „Vanemuine“ „aluse eesti seltskonna kodule Tartus, isegi tervel maal. Selles majas peeti palju aastaid kõik suuremad ja tähtsamad kohalikud ja ülemaalised koosolekud ära, kuni Eesti Kirjameeste Seltsi maja ostmise läbi 1882. aastal teine tähtsam kooskäimise koht Tartus tekkis.“¹¹

Majast, krundist ja kogukesest lihtsameelseist inimestest on vähe värskete sündmuste sünniks – on vaja tulepesa, kust rahvas pesitsev hõõgumine saaks leegi.

Sääraseks ideede sünnipesaks osutus tol ajal Johann Voldemar Jannseni kodu Tartus Tiigi tänava majakeses. Ei ole põhjust siin mõelda Jannseni kultuurpoliitika mõnele pehmusele ja mõnelegi viltumõtlemisele, mis tõid hiljem kokkupõrkeid tema ja teiste tollaegsete „eesti elu edendajate“ vahel ja kus Jannsen *pidi* jääma alla. Jannsen, väike köster ning kanter, ei suutnud „iseõppijana“ baltluse seisev-vetes kõikjal mõõtu pidada

„Vanemuise“ hoone aastail 1869/1903 Jaama tänavas

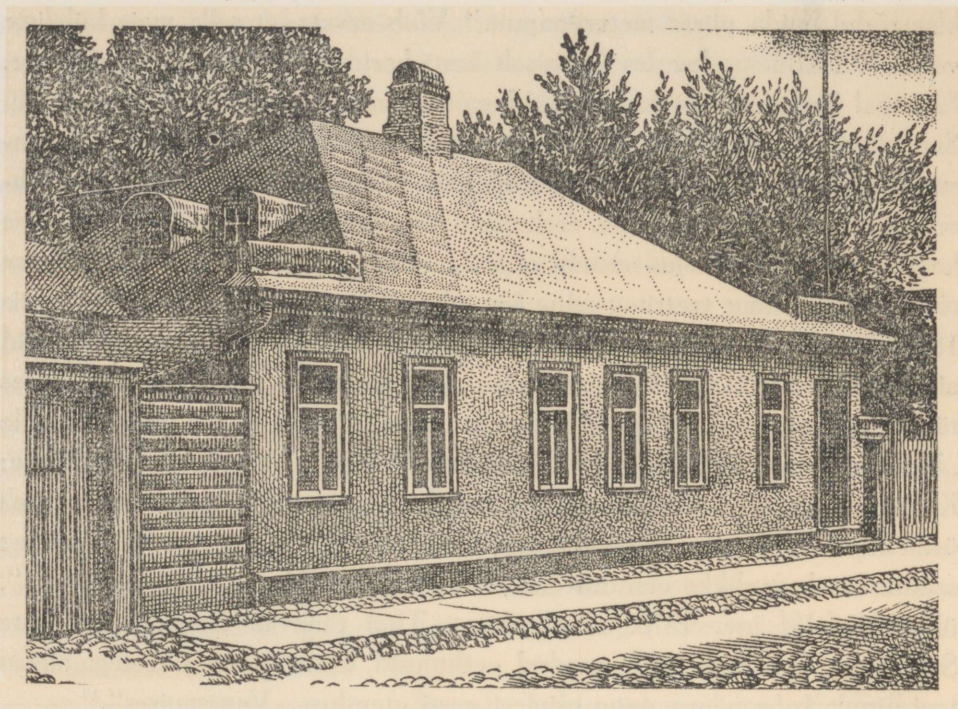
suurema haridusega ja avaramast mõttemaailmast osasaanutega (Kreutzwald, Jakobson). Kuid sellest hoolimata ei või meie tema tööst hindamata jätta seda, mis meie kultuuri rajamisel tema hoolitsuse kaudu ometi on nii hindamisväärne.

Jannseni kodu lihtsas pruunis puumajakeses oli „kahtlemata esimene eesti „salong“, kui seda prantsuse mõistet üldse usaldame üle kanda eesti lihtsatesse oludesse . . . Kõik nimed, mil miskisugune kõla on Eesti noores hariduselusel, võis leida selle kodu võõrasteraamatust, nende lisaks hulk nimesid väljaspoolt kodumaa piire.“¹² Seal istusid sageli vestmas ja nõu pidamas Jakob Hurt, Carl Robert Jakobson, Adu Reinald, Rudolf Kallas, Jaan Bergmann, Mathias Johann Eisen, Karl August Hermann, Johannes Kerg, Martin Lipp, veel mitmeid üliõpilasi, ametnikke ja kooliõpetajaid. Seal käisid külalistena laulupidu ajal 1869. aasta suvel ka professor Julius

Krohn ja ungari professor Paul Hunfalvy. Hea perekonnakülasena viibis seal sageli akadeemik Ferdinand Johann Wiedemann. Sinna sõitsid kokku maamehed, kellel oli kodukülade hariduslikke muresid lahendada Jannseniga kui ajakirjanikuga. Seal käis ka suur Võru laulik Kreutzwald, innustatud Koidulast kui luuletajast ja inimesest, kellega tal oli ühiseid vaimseid arusaamisi.

Paraku polnud meil siis kombeks kirjutada päevikuid tuleviku jaoks. Meie inimesed ei hinnanudki siis asju, mis nüüd lugedes oleksid kultuurilooliselt väga tähtsad. Seepärast teame sellest „salongist“ väga vähe. On säilinud ainult ungarlaselt professor Hunfalvyilt reisikirjad,¹³ kus pühendatakse tähelepanu ka Jannseni kodule. Sealt loeme:

„Jannsen elab eesti kiriku lähedal ühes suuremas tänavas ühekordses omas majas. Ukse sildil on lugeda: „Eesti Postimees“, – kõige loetavama eesti ajalehe nimi, mida toimetab Jannsen ja annab välja. Kui astusin sisse, võttis meid vastu äsja kojutulnud peremees ja esitles mind perekonnale – abikaasale ja mõlemale tütrele . . . Lühikese jutu järele lahkus proua Jannsen ja teine temaga hästi sarnane tütar, kes on talle nähtavasti majatalitustes abiks, ja vestluse juhtimine jäi nüüd peremehe ja kohalejäänud tütre hoolde, kelle käes ka, nagu mulle kõigest paistis, näis olevat majas mingi vaimse ülemjuhatusena osa. See on Lydia, „Ojamöldri“ autor ja öeldud möödaminnes, esimene eesti naiskirjanik. Oma luuletusi andis ta välja „Emmajõe öpik“ nime all; tema ongi siis eesti esimene ööbik. Mis on siis selles iseäralikku, kuuleni hüüdvat mõnda lugejaist, kui keegi paremast kasvatuses võrsunud neiu, kelle isa kirjanik, ka kirjutab novelle ja luuletusi. Minagi ütlen: iseendast ei olegi selles midagi iseäralikku; inglise, prantsuse, saksa kirjanduses, isegi juba meie juures Ungaris tuleks see alles siis kõne alla, kui naiskirjanik tõesti midagi väljapaistvat pakuks. Teine asi on eestlaste juures. Siin laseb asi aimata seda arenemist, mida on tarvis, et üht rahvast lugeda haritute kilda; see on eesti linnakodanike keskel mingi kevadõie sarnane nähtus, mis alles hiljutistes olukordades oli võimatu. Selle nähtuse tähtsusest saame varsti aru, kui kuuleme, mis-suguse uhkusega härra Jannsen ütleb: „Mina olen sündinud juba priiuse ajal.“ Kõik eestlased olid kuni 1819. aastani orjad ja praegugi veel arvab endisaegne linnakodanik, et linnas ei ole tarvis eesti algkooli.

Johann Voldemar Jannseni perekonna kodu Tiigi tänavas

Võibolla ma ei oska õieti väljendust anda tundeile, mis mind valdasid Jannseni majas. Ma tundsin . . . end viibivat niiütelda noor-eesti seltskonna õhkkonnas, mille vaimne juht minu külastuse puhul oli majapere-mees, mille huvitavam liige aga paistis olevat preili Lydia. Tema rikkalikud pruunid juuksed, mis moodsa ehte alt olid selgesti näha, varjasid kõrget otsaesist ja ilusat, isegi väga kaunist nägu, milles peegeldub hinge sügavus ja mõtterikkus. Ta hääl kõlab armsalt, saksa keelt kõneleb ta väga kunnilt, nagu üldse Baltikumi haritud elanikud; kõne ja liigutused on elavad, aga mitte järsud. Ta kasv on natuke üle keskmise.“

Lisaks ülaltoodule on teada, et Jannsenite kodu polnud suur kaheksaliikmelise perekonna jaoks, kuid mõningad mugavused külaliste vastuvõtuks leidsid seal siiski – eriti suvel, kui armastati veeta aega nägusas aias purskkaevu ääres, või istuda suure tamme ja lõhmuse varjus lehtlas, või

klaasrõdul, mida piiras metsviinapuu.¹⁴ Võib arvata, et selle maja külaliste vastuvõtul kõnelus keerles peamiselt eesti hariduseluliste küsimuste ümber. Eks seal kaalutud läbi ka esimesed mõtted meie teatri rajamise asjus.

See küsimus polnud kaugeltki kerge, sest eestlastel enestel puudusid iga-sugused vastavad pärimused, millele ehitada ja millest ehitada uut, ja ka naab-reilt polnud laenata teab mis eeskujusid või kogemusi. Sest Tartu oli üldse kauemat aega teatri asjus seisnud raskes seisukorras: üliõpilaste mürgeldamise tõttu keelati linnas teatritegemine ära juba 1812. aastal ja see määrus kehtis 1867. aastani. Linna „bürjelite“ meelelahutuseks mängiti siis näidendeid ainult erakortereis ja väljaspool linna. Riia tee ääres Tamme kõrtsi juures töötas isegi suveteater juba 1857. aastast saadik,¹⁵ kuid ei või ütelda, et selle „Novum'i“ (nii hüüdsid teatrit üliõpilased) tase oleks olnud eriti kõrge: Kotzebue jandimeel võttis seal keset publiku viinastunud temperamenti sageli üsna kriiskavaid noote. Pärast teatrikeelu lõpetamist Tartus anti 1867. aastast saadik eraalgatuslikke etendusi ka „Akadeemilises Musses“, „Ressource'is“, ülikooli aulas jne. 1870. aastal ehitati Tiigi tänavale Saksa Käsitöölise Suveteater, kust aga ka ei saadud eeskujusid, kuna see etendustega algust tegi ainult kolm päeva enne esimest eesti etendust „Vanemuises“.¹⁶

Suureks raskuseks osutus ka üldine kiriklik-moraalitsev vaim, millega teat-rile kui ilmalikule lõbule vaadati kõõrdi. Mis härrastele ehk sobis, ei pas-sinud kuidagi maarahvale. Seda asjaolu peeti ettevaatlikkusest silmas juba „Vanemuise“ põhikirja koostamisel, kui toonitati, et selts edendab eeskätt *vaimulikku* laulu, kuna muid laule, „mis iga mõistlik inimene võib kuulda ja laulda“, õpitakse ainult muu seas. Praost Adalbert Hugo Willigerode, olgugi „Vanemuise“ auliige, kasutas juba 1868. aastal kirikukantslit mõte-teks, et „enne olevat meil „Maarahvast“ olnud, nüüd ei olla neil sest küllalt, pidada „Eesti rahvas“ olema; enne olnud meil „maakogudus“, jertz olla kogudus kahte jakku aetud, mõned olla endale ise „seltsi“ tei-nud“.¹⁷ Toosama auliige esines „Vanemuise“ esimesel aastapäeval, 24. juu-nil 1866 säärase kirikumeelse kõnega seltsi tegevuse kooskõlastamisest kiri-kuga, et isegi kirikusõbralik Jannsen avas „Eesti Postimehe“ read selle kõne hurjutamiseks.¹⁸

Kuid kõigest hoolimata said teatrikavatsused alguse juba hulk aega enne teatri teostumist. Võib-olla kõneldi sellest kitsamas ringis juba „Vane-

muise“ asutamiskoosolekul, kuigi teatritegemist põhikirja ei võetud. Küll aga haudus juba ehk Kreutzwald mõningaid lootusi teatrile, kui umbes tolle aja paiku tõlkis Christoph Ernst von Houwaldi saatustragöödia „Tule-torn“, millist liiki kirjandust „seie päävani Eesti kirjalahal veel ükski va-rem ei ole katsunud istutada“ ja mille trükist ilmutamiseks „meie päevil pise-mat lootust ei ole“.¹⁹

Kui Koidula seda käsikirja 1868. aasta maikuus luges, saatis ta Kreutzwaldile kirja, millest kuuleme, et siis juba eesti teatri mõte oli liikvel: „Ma ei tea mitte, missuguse originaali järele Teie selle tüki ära säädnud olete, aga ma tean, et niisugused ümbertegemised tarvilikud on, kui näite-mängu katseid, nagu plaanitsetakse, meie rahva keeles tõsiselt ette tahe-takse võtta. Mõned Vanemuise liikmed, kes juba „kõrgemal hariduse astmel“ seisavad, ei lase ennast sugugi enam oma plaanist tagasi hoida, vaid tahavad ikka meie seltsi majas „teatri mängimisega proovi teha“.“

Koidula pole siis aga kindel, kas sobiks asuda nii raskete ülesannete teosta-misele, mis harituma ja jõukama saksa ringkonnagi juures vajalikule kunsti-lisele tasemele pole jõudnud. Ta jätkas kirjas: „Mina ei tea tõesti mitte, kas ma sest osavõtmisest, mis selle asja kohta ärkanud on, rõemustama või kurvastama pean. Eesti Teater Tartus!! – eks siin ole enam asja karta kui mõjal, et näitemängu muusa tempel labasuse ja lageduse tallermaaks alandatakse, kui mitte milleksgi muuks, mis veel halvem on? Niisugused asjad *Eesti* keeles ette kantud, oleksid arusaadavad küll, liiga arusaadavad! Mind on palutud Seltsi presidendile seda plaani soovitada. Mitte edevuse pärast, vaid et ma oma isa arvamist (Jannsen oli „Vanemuise“ president. Autor.) ses asjas tunnen, arvan ma, et ma seda küll hea tagajärjega teha võiksin. Aga kas ma *tohin*? „Need vaimud, mis ma kutsusin, neist ma ei saa enam lahti!“ Aga Goethe „Meister“ ei tuleks mulle siin vist mitte appi. Kui ma küsisin, *mis* nemad siis mängida tahavad, sest et mulle Eesti keeles siitsaadik ühtegi näitemängu tükki teada ei ole, vastati mulle, et selle suve jooksul *mõni lustmäng ümber panna mõeldakse*. Minu alandliku kahtlemisele astuti nii suure kindlusega vastu, et ma ennast vaikima pidin sundima; aga ma kahklen, mitte ettevõtjate hea tahtmise ja isamaaliku tundmuse juures, küll aga nende iseloova jõuu juures. See oleks mulle ärakannatamata kibe näha, kui meie targemat ühtigi korda ei saadaks kui

seada, mis Schumanni saalis ja „Novumi suveteatris“ ette kantakse. Aga teisest küllest – kas ma tohin selle ärkava tarvidusele takistades vastu astuda. Mõistliku juhatuse all võiks ehk midagi kiiduväärilist ära teha – ma ütlen *ehk*, sest nende meeste hulgas on mõned kaunis suured, koguni ülikooli haridusega.“

Seda kirja lõpetades küsis Koidula Kreutzwaldilt nõu, et „ütelge Teie mulle, mis ma pean tegema?“²⁰ Kiri Kreutzwaldi nõuandega puudub. Aga ühest järgnevast Koidula kirjast näeme, et Koidula andis Kreutzwaldilt saadud nõuandmised „õigesse kohta“ edasi – küllap Jannsenile ja neile, kes kavatsesid „teatri mängimisega proovi teha“. Koidula lisis kirjas juurde, et „kui imeruttu nad minuga nõuus olid, kui ma nõnda tulin“.²¹

Esimestele mõttemõlgutustele teatriküsimuse ümber järgnes uuesti vaikus. Ainult mõnel üksikul korral pudenes sellest „Eesti Postimehesse“ mõni möödaminev lauseke, – kas või näiteks seegi, kus 1870. aastal mainiti, et Riia Läti teater ergutanud teisi mitmel pool näitemängu tegemisele.²² See vaikus ei tähendanud aga seismist, vaid sisemist küpsemist ja hoovõtmist „pimeduse meeste püüdmisest hoolimata“, nagu kirjutas Kreutzwald: „Mitte asjata ei ole mineva aastasaja tõsiselt suured mehed – niisugune mees kui Lessing eesotsas – oma külvi külvanud. Suured hulgad, s. t. need ilma mõtlemata suured rahvakarjad, jooksevad enne kui pärast oma musta juhtoinaste järele ja määgivad, mis need ette määgivad, aga arusaajate ring kasvab ikka aasta-aastalt suuremaks.“²³

Ajaga kasvasid meie väheteadlikud väikeinimesed hariduslikult kui ka iseteadvuselt. Nad hakkasid järjest vajama uusi kordaminekuid ja pakkumisi värskelt õitsele lõönud elult. Ajaga kasvasid ka meie haritlaste vähesed ringkonnad, kasvas eriti Koidula oma isa kodus – haridustegelaste „salongis“. Koidulas süttisid rohkem kui teistes need tungid, mis teda sarnastasid „kevadtungide uute aadete jõumasinaga“, tegid ta mingiks „sümboolseks lendtäheks, mille elektriküllane olemus oma ülesande leiab rahvahulkade sütitamises“.²⁴ Ei ole kahtlust, et eesti teatri esimeste aastate hoog ja kaunid kordaminekud sündisid peamiselt sellest „tihedamast vaimsest kokkuseadest ja tugevamast isikulisest jõukiirgusest“, millega Koidula asus ettevõtet teostama.

* * *

Ellawa, surnu abbiellurahwas

Uts Lustimäng

Lippel. Kängsepp.

On säilinud viibe, et „Vanemuises“ olevat siiski juba 1868. aastal ja selle paiku (kui selts asus veel Tähe tänava üürikorteris) tehtud katsetusi mõninga näidenditaolise pisiesinemisega. Nimelt leiti 1946. aasta kevadel Teatri- ja Muusikamuuseumis Heino Vaksi teatrimälestuste erikogudest kaks kirja *Artur Sachkerilt*, kus poeg annab edasi oma isa *Reinhold Sachkeri* – „Vanemuise“ seltsi liige esimestest aastatest – jutustusi „Vanemuise“ varasemast tegevusest. Mälestustes öeldakse, et seltsi seisukord olnud Tähe tänavas väga raske, üüri tasumine teinud suuri raskusi, seltsi liikmed jäänud seltsi vastu tuimaks, kuna Johann Voldemar Jannseni kõned polevat enam äratanud huvi, muud tõmbavamad pakutud aga vähe. Ühel pühapäeval tulnud kõnet kuulama ainult kolm inimest, kõne jäänud pidamata ja Jannsen olnud väga nukker. Veel samal õhtul, kui Jannsen ja Sachker jäänud kahekesi, otsustanud nad, et Reinhold Sachker midagi seltsi kuuõhtute värskendamiseks teeks. Tema siis valmistanud ette lavastseeni „Teomees ja karjapoiss“. See oli lugu teomehe ja karjuse kohtamisest. Teomees tuleb linnast, karjane hoiab tee ääres sigu. Teomees jutustab linnauudiseid, karjamees vastab, mis temal öelda on. Ettekanne teostatud lauldes. Kui ühe kõneaine lõppenud, tõstnud ta põialt, et teine peaks algama. Lõpul võtnud teomes tiksi (nii nimetati siis lapikut ümmarguse põhjaga pudelit) viinaga, mehed rüübanud, pudel käinud käest kätte ja kõlanud duett: „Oh sa viina tilk, tilk, tilgake.“ See stseen meeldinud inimestele väga, ja nii korratud „Teomeest ja karjapoissi“ kolmel kuuõhtul. Teomehe osas esinenud *Reinhold Sachker*, lauldes esimest tenorit; karjuseks olnud tapetseerija *G. Tõnisson*, lauldes teist tenorit. Näitlejaile valmistanud selle loo lavastamine mitmeid raskusi. Nad pannud raha kokku ja ostnud riiet lava tagaseina jaoks. Maaler *Eisberg* maalinud taluhoone, Sachker lõiganud papist sea ja maaler täiendanud seda värvimisega. Näitlejad muret senud ka lambid ja õli lava valgustamiseks.

Et Reinhold Sachker elukutselt oli päevapiltnik, siis tegi ta „Teomehe ja karjapoisi“ lavastusest ka ülesvõtte. Reinhold Sachker armastas mõnd oma ülesvõtet akvarelliga koloreerida ja õpetas seda ka oma päevapiltnikust pojale. Artur Sachker ongi hiljem ühe säärase värvitud ülesvõtte sellest stseenist andnud Heino Vaksile ja nüüd on see Teatrimuuseumis vanimaks – olgugi värskemas väljaandes – pilddokumendiks eesti teatri hällipäevilt.

Artur Sachker annab Reinhold Sachkeri mälestusena veel edasi, nagu oleks Tähe tänavas mängitud ka mõnd ühevaatuselist näidendit. Ta kirjade juures on ka üks vanem käsikiri: „*Ellava surnu abbiellurahvas. Üts lustimäng. Zippel. Kängsepp*“, kuigi kirjades räägitakse „Rätsep Zippelist“.

Avaldatud seletusi tuleb võtta üsna tagasihoidlikult. Tõenäoliselt võib pidada, et Tähe tänavas, kus „Vanemuise“ selts asus 1867.–1869. aastal, tõepoolest esineti duetiga „Teomes ja karjapoiss“. Näidendite lavastamise taha peab aga algul küll panema küsimärgi, sest puudub ju igasugune väikseimgi muu viibe selle kohta ja „Saaremaa onupoja“ lavaletoomist märgitakse mitmel korral kui *esimest* sellesarnast katset. Tuleb arvestada, et mälu eksib, siin on aga mälestused käinud läbi kahe pea ja eksimised on veelgi võimalikumad, kuna Artur Sachkeri kirjad on koostatud 1926. ja 1941. aastal. Kas pole ülaltoodud uudismainimised siiski seoses selle ajaga, mil Reinhold Sachker koos teiste seltsiliikmetega – ka G. Tõnissoniga – aastail 1872–1874 korraldas näiteõhtuid, mille tähtpäevi on teada, aga näidendite nimed kustunud unustusse. Üks näidend on siiski teada, nimelt „*Kingsep Tiko*“, mis kanti ette 10. juunil 1873. aastal. See on kõrvalnime järgi ilmselt endine „Rätsep Zippel“ või „Kängsepp Zippel“. Küsimuse võib lahendada ainult hoolas uurimine.

Lydia Koidula

EESTI TEATRI ESIMESED ETENDUSED

„Saremaa onnopoeg“ ka „Marret ja Mina ehk Kosjakassed“ ka „Särane mulk!
ehk Satta vakka solatango“

Arvata võib, et kui esimene „vaate-
ehk näitemäng“ pidi toimuma „Vanemuise“ seltsi viiendal aastapäeval,
24. juunil 1870, siis kavatseti seda juba aegsasti. Võiks arvata sedagi, et
eesti „näitemängo“ tegemise mõtet kiirustas ka asjaolu, et sakslastest
naabreil olid „hantvärgiseltsi“ teatrihoone ehitustööd täies hoos ja hoone
juba 16. maiks jõudis „katukse alla“. Kas ei tahetud näidata, et eesti selts
võib ka juba midagi teha, mis „sünnib nähha“?

Kõigest sellest pole jäänud mingeid andmeid. Küll aga on säilinud üks
Koidula kiri soomlasele Antti Almbergile (kirjutatud 31. mail 1870), kust
näeme, kui teadlik meil oldi omakeelse teatri vajadusest:¹

„Jah, nii kaugel meie veel ei ole, kui Teie: teaterit, rahva kiele teaterit
meil veel ei ole. Kui meil esmälta „näytelmät“ oleksi, kül siis saaksime
ka „näytellitärtä“, mutta – ei ole! „Vanemuise“-seltsi sündimise päivaks
(24. Juunil) tahtvat siin kaks kolm seltsi-liiget Eestikieli esimästa comé-
diat katsuda (koettaa) „Vanemuise“ seltsi saalis, comédia on Theodor
Körneri „Vetter aus Bremen“, kellele nime annettu „Saaremaa (Oesel)
onupoig“ – tulep oodata, midä luku lähep! See on esimene askel Eesti

Heinrich Rosenthal
(1846–1916)

teatri-tee peal! Kül siis tõised tulevat takka ja – loodame – paremat, kui temä!“

Üht näeme sellest kirjast veel, et Koidula vaikib, kes seda „esimästa comédiat“ teevad, kes kohandas „Vetter aus Bremen'i“ „Saremaa onno-pojaks“. Kui ruttu Koidula selle ülesandega hakkama sai, ei paista kirjast, küll aga võime arvata, et tõlge ja ümberseadmine meie oludesse oli mais juba valmis.

Samuti andmetevaeselt kirjeldab Heinrich Rosenthal² eeltöid teatri alguseks. Ta kirjutab: „Juunis 1870 tegi tema (mõtleb Koidulat) anne katset ka draamaatilisel alal. Ta soovis „Vanemuise“ seltsi 5. aastapäeva pühitseda teatri etendusega ja otsustas selleks kirjutada vastava tüki. Loomulikult võis ja pidi see olema väike lustmäng, mis ei seadnud dekoratsioonide ja näitlejate võimiste poolest suuri nõudmisi. Sest ei olnud ju Eesti näitelava

Heinrich (Harry) Jannsen
(1851-1913)

ega ka õpetatud näitlejaid. Aine tuli valida ja sisu korraldada selle järele.“³

Heinrich Rosenthali mälestustest kuuleme ka mõningaid üksikasju näidendi teksti ja näitlemise kohta. Koidula soovis meelsasti ettekandes näha ka laulu. Ta põimiski teksti kaks oma luuletust ja komponeeris neile ka viisid.⁴ Need olid „Voki veereb, voki vurab . . .“ ja „Päeva ära iial laida enne päeva loodene . . .“ Etenduse ajal saatis Koidula laulu, mängides lava taga klaverit. Et näitlejad puudusid, komplekteeriti need Jannseni „salongi“ lähemaist inimestest. Raske see ei olnud, sest „Saremaa onnopoeg“ vajab ainult kolme tegelast. Muru peremehe Miku osas esines üliõpilane *Heinrich Rosenthal*, Miku tütre Miina osas Koidula vend, gümnaasiumi-õpilane *Harry Jannsen* ja kosilase Hansu osas *Tõnis Pekk*, kirjutaja Tartu magistraadis. Näitejuhiks oli Heinrich Rosenthal koos Koidulaga,

kellel olnud sõna kaasa rääkida ka osade jagamisel oma näitemängu mängijaile.

Et „Saremaa onnopoeg“ ei seadnud ka lavaliselt raskeid nõudeid, saadi sellestki üsna kergesti üle. „Vanemuise“ saali ehitati pisike lava ja dekoratsioonid maalis tuntud maalermeister Frischmuth. Foonile oli värvitud tüüpiline taluhoone, taluõue mulje kohaselt maaliti ka külgakulissid. Mida need kujutasid, sellest mälestustes ei räägita.⁵

Et seda „teatremängo“ inspireeriti Jannsenite perekonnas Tiigi tänavas, näitab ka Aino Kalda uurimuse kokkuvõtte Koidulast: „Kui perekondlik kogu ettevõtte oli, näib sellestki, et eesvaip ja näitelava ilustusedki valmistati Jannseni kodus.“⁶

Etenduse eel, 17. ja 24. juunil avaldas „Eesti Postimees“ suure kuulutuse, et „Vanemuine“ 5. aastapääiv saab Janipäeval 24. Junil laulo, mängo ja

„Wannemuine“ 5. aastapäev

saab Saanipäeval 24. Junil laulu, mängu ja kõnedeega peetama. Seltiilitmetel, kui aastapillet kasas, ei olle mitte pilletit maksu. Kattatus pärrast lõmat fello 4. Selle päwa pidduks tahhetasse õhto fello 8 esimest forda fa weifet eestifeli teatre-
mängo katfuda, fellest seltiilitimed, nende onnaffed ja katatodud wälisid wöerad
õssa wöitwad wötta. Sels tulles faalipillet lunnastada ja maksab I. plats 40 ja
II. plats 25 fopp. Mängotüffi nimme on:

„Saremaa onnopog.“

lõnnedega peetama. Seltsiliiikmetel, kui aastapillet kasvas, ei olle mitte pilleti maks. Hakkatus pärast lõunat kello 4. Selle päeva pidduks tahhetakse õhtu kello 8 esimest korda ka weiket eestifeli teatremängo katsuda, kellest seltsiliiikmed, nende omakssed ja kasatodud wällised wõerad osja wõiwad wõtta. Sels tulles saalipillet lun-nastada ja maksab I. plats 40 ja II. plats 25 kopp. Mängotüffi nimme on: „Saremaa onnopoeg.“

Osavõtt etendusest osutus üle ootuste elavaks. Siin kordus sama lugu, mis Riias kaks aastat varem: rahvas tuli „sedda essimest immet“ murruna vaatama. Heinrich Rosenthal jutustab, et piletid müüdnud viimseni läbi juba tund aega enne etendust. Johann Voldemar Jannsen tulnud nõutult lavale temalt küsima, mis nüüd teha ja kuidas rahuldada publikut? Heinrich Rosenthal vastanud, et antagu järgmisel päeval kordamisetendus ja jätkatagu juba kohe piletite müümist.⁷

Nii mängitigi „Saremaa onnopoega“ kahel õhtul – 24. ja 25. juunil 1870 täie saali ees. Alus eesti teatrile oli pandud ja rahvas oma osavõtuga selle heaks kiitnud. Nende esimeste etenduste järelkajadest on tänapäevani ulatunud üsna vähe – mõni sõna Koidula kirjade kaudu, mõni sõna „Eesti Postimehe“ ja Rosenthali mälestuste ridadest.

Võib arvata, et suurimat rahuldust tundis Koidula kui nende ürituste hing. Tema, kes kord ütles, et „on patt, suur patt olla väikene suurtel aegadel, mil inimene võib aegu luua“, nägi kahtlemata oma lüürilises õnnetundes, et väikese orirahva elu nihkub siiski edasi! Ta kirjutaski kohe Kreutzwaldile Võrru: „Ah, kui Teie seda teada võiksite, papakene, kui kurjaste minu käsi käib: ma ei tohi jo misgi asjasse näpuga puutuda, ei sulge ega nõela. Nad valvavad mind nagu vaest sääske, kes tingimata paela piab minema, et tark ja targaste kaaluv maailm näha võiks, kui ettevaatamata ta on . . . Seal tuli teatri mängimine, mis kõik minu jõuu ja iga mõtte nii täieste ammetisse pani, et alles õhtu hilja voodis omale ikka ja ikka jälle korrata võisin: „Jälle üks päev mööda, kus sa seda mitte teinud ei ole“. Nõnda tulid päevad ja läksid kunni kõige viimase ajani, ja nüüd kus kõik mööda ja õnnelikult mööda on, nüüd ma enam ei või . . . Harry tahab mõne sõbraga Võrusse sõita, küll tema Teile räägib meie esimesest teatri mängust, kus tema ise ka tegevalt kaasa aitas. Mäng läks hästi korda – mull on hea meel, et Teile seda ütelda võin.“⁸

Nagu nägime, esines Muru Miku tütre Miina osas Koidula vend Harry. See ei olenenud mingist Shakespeare'i-teatri traditsioonide meelega pidamisest, vaid kurvast tõsiasjast, et balti kiriklikult moraliseeriv seltskondlik mõtlemine veel kinni seisis arvamises, nagu paneksid naised teatris esinemistega oma au kaalule. Elukutselisi näitlejatare võidi imetleda, aga neid ei peetud vooruslikeks. Eriti harrastas seda seisukohta kitsarinnaline väikekodanlus. Meiegi esimeste teatriürituste juures polnud naisi, kes oleksid julgenud teisiti.

Kui Kreutzwald ülaltoodud Koidula kirjale vastas, juhtis ta tähelepanu sellele puudusele meie teatris: „ . . . kas Vanemuine selts tõest nii kehva tütarlastest peaks olema, et kui vaatemängimine – kuida ma loodan – edeneb, kedagi neist ei leita, kes laudilma peale julgeb astuda? – See oleks väga kahet(se)suse väärt ja poolik asjatallitus. Kui kadund Kotzebue ajal Tallinnas esimene theater asutati, mis üks Liebhaber Theater oli, seal mängisivad naisterahvas kõigist seisustest, rüütlipreilid, kaupmeeste ja studentid meeste abikaasad ja tütreid, ega tulnud kellelgi mõtet pähä, et nemad sellega pisemat roojastust oma auule tegivad. Saksamaal leitakse tänapäevani suurtes ja veikemates linnades säherdusi theatrid, kus enamide hädalistele abiks kunstisõbrad kõigist klassidest ühes koos vaatemängi peavad, meeste ja naisterahvas ühes seltsis mängivad: miks säherdune asi üksnes Eesti rajal võimetu peaks olema? – Kes ajaga ühel sammul tahab edasi astuda, se ei tohi kuskil kammitsaid oma jalgade ümber siduda! – Need kiriku kuked, kes juba Vanemuine seltsi asutusel tema vasta põrnil silmil laulivad, saavad ka edespidi tema vaatemängude vasta laulma, aga kes neist lugu läheb pidama.“⁹

Avalik sõna, nii vähe kui seda teatri puhul tarvitati, suhtus etenduste kordaminekusse väga heatahtlikult: öeldi mõni lahke lause, kuna kriitilistest märkustest hoiduti. Nii leiame „Eesti Postimehest“ kellegi nimetu arvustaja sõnavõtu, et . . . kaunis suur saal olli pupüsti innimefi täis, ja kui meie film ja lõrto meid ei petta, siis näitsid kõik rõõmsad ollewad ja tunnis-tasid seda ka arwalikult üllesse. Samas lehes avaldati joone all ka „Saremaa onnopoja“ sisujutustus (ilmselt Koidula poolt), kus lõpul vihjati, et mäng olnud elav ja loomulik sellel määral, nagu esimeselt katselt võib nõuda. Ühtlasi tänati pealtvaatajate nimel näitlejaid, kes seda õpetlikku rõõmu

olid valmistanud.¹⁰ Nädal varem oli sõna võtnud (stiili järgi otsustades) ka Johann Voldemar Jannsen, kes nägi ettekandes mõningat argust ja kohmetust liikumises, kuid rahustas, et iga algus on raske. Peamiselt rääkis ta aga uute näidendite vajadusest, vihjates Riiale: Neil on juba mitmed osfasi õppelikud, osfasi naljakad tükkid ette näidata, mis polest Eestirahval alles suur lehvus on . . . Kus on Eesti- ja Lätirahva Schillerid, Goethed, Lessingid, Körnerid ja tuhhat teisi mängu tükkide kirjutajaid. Kasulised tükkid peavad rahva mõistuse mõedo järele tehtud ja nende ommast ellust kasjinal puhtal viisil rõõmufis ja õppetufefis wäljalõigatud olema, agga neid ilmale sünnitada ei olle weel iga mehhe asfi; nõndasamma on ka teatremängijad rahva seas alles kasjinad ja kallid . . . Ündke agga aega nähha ja õppida . . . Mängotükkide pärast watame üfsi filmi omma õppetud meeste kätte peale . . .¹¹

Koidula kirjutas veel kord „Saremaa onnopojust“ Kreutzwaldile, kus kinnitas, et „meie esimene näitemäng läks üldiselt rahuloldavalt – väga väheste nõudmistele ligikaudu üsna rahuloldavalt. Mina olin seal, Teie arvate õiete, ka seas, muidu ma tohiksin käredamat laitust avaldada“.¹²

Näitejuht ning näitleja Heinrich Rosenthal ise märkis oma mälestustes, et etenduste kordaminek oli seletatav mitme asjaoluga – nimelt et osad „Saremaa onnopojas“ ei esitanud suuri raskusi ja et mängijad juba sageli varem olid esinenud kodustel etendustel ning sel viisil kogemusi omandanud. Ta märkis ka seda, et saksa ajalehed kui erapooletud otsustajad etendusest kiitvalt kirjutanud.¹³

Kui peatume „Saremaa onnopoja“ sisu juures, siis teame, et see on laen Theodor Körneri¹⁴ „Der Vetter aus Bremen‘ist“, millele kunagi pole osutatud kirjanduslikku väärtust, nagu teistelegi Körneri näidenditele. Koidula ei tõlkinud seda teost puhtal kujul, vaid andis värssides tehtud eeskujust proosanäidendi ja muutis mõndagi ka sisuliselt ümber meie olude jaoks. „Körnerist on ainult tüki käik, alusjooned alale jäänud. Need on aga rahvuslik-Eesti eluga ühte pununud ja ülepea palju muudetud, peale selle veel proosasse valatud, sest et siutud kõne meie emakeeles ja selleks otsarbeks veel väga varajane oleks olnud ja siin ülepea hiilgavalt läbi oleks kukkunud,“ kirjutas Koidula Kreutzwaldile.¹⁵

Näidend koosnes ainult 955 lühikesest trükireast.¹⁶ Et mõista, kui mannetu oli selle teksti ehitus tänapäeva näidendi lavaliste nõuete seisukohalt,

tohiks selgitada näiteks seegi, et 338 reast, mis kuulub kolmele lavalviibivale tegelasele 9. kuni 12. stseenis, räägitakse ainult 167 vastamisi, kuna 171 rida kõneldakse sosinal endale ehk „isepaika“, et pealtvaatajatele teha teatavaks oma mõtteid. Nii siis üle poole tekstist kulub momendile, mis näidendi teeb ebaloomulikult takerduvaks. Vaevalt on meil selles asjas teha erilisi etteheiteid Koidulale, sest kogu vanem näitekirjandus harrastas oht-ralt säärast võtet. Kui siin siiski mainisime selle „isepaika“-rääkimise ohtrust, siis ainult ettekujutuse elustamiseks, *kui võlts-veidraks osutuksid tänapäeva publikule „Saremaa onnopoja“ Koidula-aegsed etendused vaevasel laval, õlilampide ähmases valguses.*

„Saremaa onnopojas“ käsitletakse üldtuntud ainet, kuidas isa tahab tütrele meest oma kaalutlustel, tütar aga armastab teist meest ja võitleb oma armastuse eest. Taluperemees Miku põlvneb põlisest koolmeistrite perekonnast ega tahaks, et „tarkuse vaim tema perekonnast kustuks“. Ta otsustab anda tütre oma vennapojale, kes Saaremaal on koolmeistriks. Miku ei tunne lähemalt oma vennapoega, kuid peab küllaldaseks tema elukutset. Miku pole iseendast halb mees, ei hinda halvasti ka noort Hanssu, keda ihaldab Miina, aga „tarkuse vaim tema katukse all“ ja kadunud vennale kord antud sõna on ikkagi asjad, mida ei sobi muuta. Kui Hans palub, et isa „annaks nad tütreaga paari“, vastab Miku: „Vaata, Hans, minul iganes maailmas armsamat mõtet ega lootust ei ole, kui enesele koolmeistrit väimeheks võtta . . . Meie Murupere Mikud oleme vanast põlvest saadik koolitoas käritanud, saad isegi aru, et ma ommeti nüüd ei või sallida, et teie tühja armastuse pärast nüüd kõik minu ilus nõuu ja meie pere auu ja kuulus nimi unustuse pähä peab jääma! See’p see on!“

Hans siis selgitab: „Tule Jumal appi! . . . Mis elu see on ja mis peiuke keda oma lapsele soovite! . . . Aabits ja katekismus silmi lahti ajades, aabits ja katekismus magama minnes ja – tuleb pühapäev kätte ehk katseaeg, siis ikka jälle needsamad kuivetand, kõrvetand mustad tähed, kelle sisu ta tihti ise ei tea, kelle tulu ise ei tunne, aga keda siiski tõistele higistades peab õpetama, kes sest ka õiget kasu ega sisu ega tulu ega magu ei maitse. Miku-onu . . . kelle auu ehk kasu leiata siis *meieaegselt* kooliammetist? Kus kasvab see tulu ja õnnistus, mis ammeti soovitavaks ja kasukandjaks teevad? Kas teevad . . . meie koolmeistrid lusti ja sisemise rõõmuga tööd oma

ammeti põllul? . . . Uus kooliplaan anti mullu kirikumõisast kätte: katekismus ja piiblilugemised hommikuks, katekismus ja testament õhtuks ja lõuna võib koolmeister naese lastega taari kuiva soola leiva kõrva juua – küla lombaka Karja-Matsil on kaks rubla aastas enam palka! . . . Kes ei väsi aisade vahele jääda, see teenib hobuse nime. Mis mõtlevad meie valla valitsused, et nagu kõige mõistmatamad tõlparulised nii tarviliku tugi käest ära annavad, tõisi lasevad oma parema vara eest hoolt kanda ja tema kasu käest ära koorida, – kui ommeti võidu peaksivad koolikasu kasvatama ja parema koolipaikadega ühtlasi paremaid koolmeistrid muretsema, et need jälle targemat külarahvast ja küla ammetnikke koolis võiksid kasvatada . . . Koolmeistri amet, nagu ta nüüd on, on koera amet! Ütelge, kas ma valetan? *Miku*: Aga, Hans – kui sind mõni kuuleb – nad nimetavad Sind „mässajaks“ sedamaid! Vaata ommeti ette, mis sa räägid!

Hans: Paraku ei või palju tõtt rääkida ise oma isamaa piirtes, siis on Sul Juudase märk varsi otsa ees! Häda iga koolmeistrile, kellele minu sõnu suhu satuks! Homme oleks ta ammetist lahti! Ja niisuguse õnnetuma seisuse sisse tahate Teie oma ilust, kaunist last anda? . . . Ei, naaber . . . Vaadake senna: seal õitsevad väljad ja puud haljendavad ja mets kohab, – seal on meie kool, meie Eesti talunikkude ametipaik, selle meie oma muru peal maksab meie, ei kellegi võera õigus!

Miku taipab, et Hansul on oma õigus ja et ei oleks tõepoolest ilus tütart kaevu ajada. Ta mõistab oma mõttetut jonnakust, tuska teeb veel ainult mehesõna, mis antud kadunud vennale. Ja üsna paha on see, et vennapoeg juba täna pidi tulema oma kosimisega! Kuid Miku tuleb siiski otsusele, et igäüks on ju ikkagi ise oma sõna esimene peremees, – tahab, peab sõna, kui ei või, ei taha, muudab selle!

Kõige kurvemas meeleolus on Miina, kui istub voki taga ja veeretab lõnga: „Säh, seal ta voki vurab nüüd! Lõng tühjendab koonla ja täidab pooli – et kangas korda läheb, seda ma küll tean; kui ma aga niisama selgeste teaksin, mis sest vaesest armastusest saab! . . . Kangast võib veel tallitaja tarkus pärast silendada ja hiilgastada: päike põletab, kurik virutab, läheb tasaseks ja valgeks! Kui abielus välja tuleb, et sellele tõngad lõngad eiesse kedratud: ei aita seal enam tuul ega tuli ega kurik ega vesi: hukas ta on ja hukka ta jääb:

Kangast laitjad lautavad
Pala' päevapaistele:
Õue ilmad haljastavad –
Ei see aita armule!
Kangakudet kündvad kalliks
Päevapaiste, vihmad, tuul:
Armastus jääb ala halliks,
Kui ei hiilgand vokipuul!“

Hans leiab nõu ka Miinale: „Mis Sina haljas oks selle kuivetand inimese kannuga tahad teha? Selle kõrvas pead Sina elust läbi lendama? Ma ütlen Sulle, kulla laps, tema tiivad on nagu voolinnul mõisa hoovis: ei kanna kaugemale, kui laudakatuksele.“ Hans lohutab Miinat: „Senna on veel mitu tuult vahel puhumas, ei seisa ka Saaremaa tõine pool tanavat ega jõueta lennates sealt siia, merd ja maad on veel vahel küllalt, et meie nõuu enne seda järjele jõuab . . . Rõõmus rind õiglase nõuu kõige kangem kangutaja! . . . kõige suurem võit jääb viimaks ikka mureta meele kätte.“

Tõsisele sissejuhatusele järgneb koomiline lahendus: Miku, Miina ja Hans moonutavad endid kõik oodatavaks Saaremaa onupojaks ja tulevad siis, mütsid silmadele kistud, lavale – igaüks oma huvides: isa püüab proovida, kui tõsiselt ta tütar Hanssu siis tõepoolest armastab; Hans, et tundmatut tõelist koolmeistrit – onupoega – teha Miku silmis naeruväärseks ja tooreks; Miina, et tema arvates kohale jõudnud onupojale selgitada, *kui väga* ta üht teist meest armastab ja et nende abielust ei tuleks muud kui õnnetus.

Tõelist onupoega ei saabugi, kolm omainimest – kõik Saaremaa onupoja osas – sekeldavad ja sompsivad segast juttu niikaua, kuni üksteise ära tunnevad ja siis küsimuse rõõmsalt lahendavad: Hansust-Miinast saab õnnelik paar, Miku muheleb nõusolevalt ja tingib välja lubaduse, et noorpaari esimesest pojast koolitatakse tubli koolmeister. Sellega ollakse nõus – armastus on võitnud õiguse ja „tarkuse vaim ei kustu perekonnast“. Ühine heameel lõpetatakse lauluga: „Päeva ära iial laida enne päeva loodene!“

Saaremaa Onupoeg.

Estikeele näitemäng.

Mängitud kõigesmalt Tartu „Vanemuine-seltsis“
Saarepääval 1870.

Tartus, 1870.

Trükitud W. Gläseri juures.

Kirjandus-kunstiliselt pole „Saremaa onnopoeg“ kõneväärt ja osutub ainult „hädapäraseks saksa väikekodanluse jandi ümbermoonutiseks meie teoorjuse lõpu talupoja-oludesse“.¹⁷ Kõik kolm tegelast on ilmetud, sõnad on kõigil suus ühesuguselt ilma värvita. See aga ei tarvitsenud vähendada selle „onno-
poja“ mängimise esimest mõju ja tähtsust, sest ka pealtvaatajate kogu oli samuti veel üsna kujunemata selleks, et mõista ihatagi midagi paremat. Asja progressiivne moment esines tõsiasjas, et inimesed said kokku tulla ja koos näha primitiivset ettevõtet, mida koos iseendi kasvatamisega vaja kasvatada paremate aegade poole. Samuti ei saa jätta hindamata näidendis esinevaid arvustavaid momente haridusolude pahede kohta, mis Hansu suu läbi kandusid rahvahulkadesse ja õpetasid inimesi mõtlema.

Ei tule pidada liialduseks, kui hilisemad hindajad nende esimeste „teatre-
mängode“ äratavat mõju hindavad „võrratuks“ ja märgivad, et see lõi „esimese tuntava lõhe saksa kristlik-kõlblise hariduse müüri“, pani „laine-
tama moraali-eelarvuste umbunud vesiloigu“ ja tõi „üldse liikumist kitsa-
rindse väikelinna kodaniku silmaringi“. Iha „vaatemängu“ järele ajas liikvele iseäranis nooremat põlve, kellele lisaks veel Koidula isamaaline vaimustus andis „tuld“.¹⁸

„Saremaa onnopoeg“ ilmus trükist 1870. aastal „Saaremaa onupoja“ nime all. Teine trükk ilmus 1881. aastal. Seda mängiti hiljem mitmel pool kor-
duvalt, kui maal tekkisid näiteringid ja ka teised linnad tegid algust teatrimänguga.

Et esimesed etendused kõigiti õnnestusid, et „teatremängo“ tegijad asjaga kõigiti rahul olid ja pealtvaatajad ka oma rõõmu „avalikult üllesse tunnisi-
tasid“, oli loomulik ettevõtet kogu hoole ja armastusega jätkata. Et uued näidendid puudusid ja keegi neid ei kirjutanud, olgugi et neid oodati, vahtides üffi filmi omma õppetud meeste kätte peale, polnud midagi endastmõistetavamam, kui et Koidula asus jälle ruttu uut näidendit koos-
tama. Seekord võttis ta näidendi „alusjooneks“ isa Jannseni jutukese „Naabri tütre“¹⁹ ja dramatiseeris selle kiiresti neljavaatuseliseks lust-
mänguks. Jälle maalis maalermeister Frischmuth dekoratsioone, jälle juhatas mängimist Heinrich Rosenthal ja jälle istus Koidula kulisside taga ning saatis klaveril oma komponeeritud viise. Tööd oli kõigil nüüd hoopis rohkem. Frischmuth pidi nüüd valmistama kahed dekoratsioonid, sest

näidendi esimene vaatus toimus maanteel Tökkesilma kõrtsi ees, teine aga Suti küla tänava ääres Suli ja Nääri talu esisel. Esimeses vaatuses oli vaja kõrtsihoonet, ja eemalt pidid paistma rukkiväljad ning puud-põõsad, mille vahelt näha Suti küla katuseid. Kolmes järgmises vaatuses vajati kahte taluhoonet, millest parempoolset varjas pärnapuu.

Osad jaotati järgmiselt: Suli Miina – *Harry Jannsen*, Nääri Maret – *Heinrich Rosenthal*, Tõlla-Hans – *Tõnis Pekk*, Luige Siim – *Johannes Kerg* (gümnaasiast), kõrtsinaine Kadaka Liisu – *Carl Kroon* (gümnaasiast), Karja-Juku – *Eugen Jannsen* (gümnaasiast).²⁰

Juba 16. septembril 1870 ilmuski „Eesti Postimehes“ kuulutus, et „*Wanne-muine*“ ja Põllumeesteseltsi liikmetele saab mängitama *Mihklipäeval, 29. Sept. õhtu kellu 7 waate- ehk näitemängu „Marret ja Mina ehk Kosjakasjed“*. Lehe järgmises numbris korrati kuulutust ja lisati juurde, et etendus on ka 30. septembril. Publiku kohta öeldi, et naesterahvas ja wõerad maalt wõiwad kasawatõetud sada. Kohtade hindadeks oli määratud „40 ja 25 fopp.“. Piletid olid saada selsammal päwal pärast lounat kellu 5 seltsimaeas.²¹

Et etenduste päevadel linnas liikus palju laadalisi ja et parajasti peeti põllumeesteseltsi koosolekut, tuli rahvast mõlemale etendusele murruna kokku ja tuju oli kõigil meeliülendav.

Nendegi etenduste kohta on säilinud vähe andmeid. „Eesti Postimees“ kirjutas 14. oktoobril,²² et seda uut „näitemängu“ näinud kahel õhtul umbes 500 inimest: Nago „*Saremaa onnopoeg*“, ollid ka „*Marret ja Mina*“ tükkitene *Cestirahwa* ellust, mis pealt kuuljate ja näggiatele mitte ette ei loetud egga malitud, waid ellawalt näidati. Se’ep se waatemängu wiis on, et seal pilt silma ees ellab, mis ramatusst luggedes ehk pabberi pealt wadates surnud ja ellota on . . . Tüki sisust leiame märkuse, et see on rikka perretütre uhkus ja waese saunalapse allandus, ja kuidas wimats mõllemad omma parraja palga sawad. Ja ettekandest: Egga liggimängia andis hõlega tähhelepannes parrajal mõedul tükkile ni palju ello, et terwelt ja lõbbusalt pealt watajale silma paistis. Pealtvaatajad „tunnistanud“ lõpul oma rahulolu „tormiliselt“.

„*Marret ja Mina*“ mängiti veel kolmas kord 6. detsembril 1870 jällegi „*Vanemuse*“ ja Põllumeesteseltsi liikmetele. Enne seda avaldas „Eesti Postimees“ kahest numbrist läbiulatava ümberjutustuse näidendist ja kuulutused.²³ Kohe järgmisel päeval pärast kolmandat etendust saatis

*Heinrich Rosenthal Nääri Mareti ja
Harry Jannsen Suli Miina osas*

Koidula Kreutzwaldile kirja, kus selgitas mõningaid küsimusi seoses selle etendusega: „Siin mängiti pühapäeval „Kosjakased“ kolmat korda. Võetakse hea meelega vastu, ehk tükk küll veel väga puudulik on . . . On imeks panna, kuda rahvas mängutükkisid igatseb: iga uus etendus toob ikka täiema saali. Pühapäeval ei saanud läbi enam. Mitmel läks süda pahaks tungil täis ruumis. Mina olin mahakukkumiseni väsinud ja tüdinud, kui koju jõudsin – selle eest aga mängiti ka seekord paremine kui iialgi enne. Kui meil aga naisterahvaid oleks, kes laudade peal liikuda oskaksid: kui palju paremine asi siis läheks! Nii rahuloldavalt kui minu vend Harry külailudust ja esimest armastajat naisterahva osas ka mängib, juba hääl üksi teeb seda temale varsti ilmvõimataks, ja tema võib ikka ainult üht osa ära täita. Järgmist lustmängu tahan katsuda naisterahvastega ette kanda – saame näha!“²⁴

Heinrich Rosenthal annab oma mälestustes lühikese kokkuvõtte „Marret ja Mina“ sisust, loetleb mängijate nimed ja lisab juurde, et üldise tegevuse käigusse oli põimitud hulk lüürilisi laule ja lõbusaid kuplesid, kus puudutati päevaküsimusi huumori või satiiri torgetega. Lüürilistest lauludest nimetatakse: „Armastus, oh heldem anne“ (laulis Johannes Kerg Luige Siimu osas), „Kaks selget silma mulle vaatnud“ ja „Jaaniöösel kosjakased“ (laulis Tõnis Pekk – Tõlla-Hansu osas).²⁵ Rosenthal mäletab, et mitmesuguse iseloomuga laulude põimimine teksti andis tükile laadi, mille järgi seda mitte lustmänguks, vaid mingiks kergeks laulumänguks tuli pidada.

„Marret ja Mina ehk Kosjakased“ pealkiri juba näitab, et selle dramatiseeringu sisu keerleb armastuse ümber ja et tegemist on kahe võistleva külaneuiga. Nii see ongi. Nääri Maret on rikas, edev ja auahne külailudus, keda külanoomehed ihkavad ta rikkuse-kuulsuse pärast; Suli Miina on aga vaene saunikutütar, usin, mõistlik, tagasihoidlik, kuid vaesuse pärast ei panda tähele isegi ta kaunidust. Suti küla elab lohisevas vaimupimeduses ja harrastab innukalt rikaste ja vaeste eraldamist omavahelises käitumises, valla asjade ajamises, naiste kosimises, meeste hindamises jne. Rikas ja ilus Maret peab endastmõistetavaks, et kõige rikkam ja kõige ilusam mees külas kuulub kindlasti temale.

Koidula lööb näidendis kõik need „pahad mõtted ja kombed“ segamini,

nii et Marreti vihha ja meleärabetsmist ei mõistnud tegi ärrarähtida ja ka Luige Siimo suu olli pärrane lahti.²⁶

Sest külla tuleb tagasi tore noormees, õppinud tõllassepp Hans, tark, töökas, jõukas, sihvakas, ja kosib kauni Miina, hinnates inimese loomuomadusi väärtuslikumaks maisest rikkusest. Tegevuses vaheldub tõtt ja nalja, ja lugu teekäijast Hansust Tõkkesilma kõrtsi ees kuni Hansu kihluseni Miinaga jaanipäeva ööl kosjakase juures võimaldab näha ja kuulda nii mõndagi, mida kasvatuslikult sobiv oli jälgida Koidula-aegsel talupoja-ühiskonnal.

Kui küsime, kas näidendis „Marret ja Mina“ toodud probleemid tähendasid edu, võrreldes „Saremaa onnopojava“, siis tuleb seda jaatada. Tavaliise kosimisloo tõe ja nalja kõrval on Koidula seda näidendit rikastanud mitmete arvustavate momentidega – hukkamõistvate ja nõuandvate

seletustega külaühiskonna pahede arstimiseks. Koidula on heas tuhinas näiteks Tõlla-Hansu suhu pannud teravamaid ja üleskutsuvamaid väljendusi olukorra parandamiseks, kui seda tookord julgeti pehmeloomulises aja-kirjanduses isa Jannseniga eesotsas.

Juba üksi Tõlla-Hansu kuju – värske, taibukas, karge, ettevõtlik – oli midagi hoopis muud kui too Suti küla sumbunud õhkkond, mis kasvatas inimesi ainult mingile ihnsale äraelamisele-nokitsemisele ja ahnitsevale sekeldamisele varanduse kogumiseks õigel ja kõveral teel. Kui saadi valla-vanemaks või kiriku võõrmündriks, siis hoiti neidki „ammteid“ kui jõukama mehe au ja tulu. Abiellumine oli esimene elutarkuse proov kõigile, kuipalju ta sellest sai tulu. Tõlla-Hansu silmaring laienes linnas, „pea hakkas selguma ja suu läks lahti maailma teo ja käigu kohta“. Ta oskas nüüd näha, et Suti küla elu oleks kõigile parem, kui inimesed otsiksid

uuendusi ja oskaksid mehisemalt austada rahva õigusi. Kui ta oli vaene tööõppija, ei hoolitud temast palju – oli „uue peaga ninatark“, muud midagi. Nüüd, kui ta oli jõukas mees, austasid teda kõik, kuid Hans „ei läha pead ega südant äramüüma raha ega häämeele pärast“.

Toome siin näite Tõlla-Hansu ja Luige Siimu kahekõnest, mis valgustab õpetlik-hariduslikke momente selle ärkamisaja „näitemängo“ meelelahutuslike omaduste kõrval:

„*Siim*: Mis võlg? Kas Sa peast ära oled? Tahad Sa mind narrida?

Hans: (Vagusi) Ei taha Siim. Aga lase nüüd mind ka korraks küsida: kas Sina’p see olid, kes mind on laimanud ja sõimanud ja teotanud siit kogokonna kotta ja sealt kooli majasse ja siis Kärttädi õnsale ja sealt kümne paiga peale veel, ae? Ja minust enesest hoolimata: kas Sina’p see olid, kelle mure läbi veel tänine meie valla asjus ei ole sammu edasi astutud, et koolid kusakil ei ole villetsamad, et vallavalitsus kusagil nõrgem, et rumalus kusagil suurem ei ole, kui siin? Kas Sina’p see oled, kes iga parema elujärje iva rõõmuga välja kitkus, kes mõistust paastuma pani ja kätte jalguga vastutõrkus, kui tarkuse küünal valdas – paraku! kui teda otsakest nimetada maksab – ähvartas elu ja surma vahelt ennast välja püüda võidelda? Sina’p see olid jah, Luige Siim, Sina moisa kubijas ja vallavanema parem käsi, kelle peale see süü langeb? Sest paraku! *Iseenese* aru on nende juurest tihti veel väga pisut leida, keda meie rahvas oma eestvedajaks valitseb!

Siim: Ja sest ma kiidan ennast, jah! Eks kõik rikkad pered kinnita ka, et see õige on, teiesuguste segaja mõttete vasta sõdida! Ja kui meie rikkamad ja suuremad mitte kokku ei hoia, siis on uue aja ja rahva pagan lahti! Seda ei tohi aga mitte olla!

Hans: (Kibedalt) No muidugi! Rumalus ja rikkus käsikäes, ja kotpimedal taeval on õilater, valmis, ja teie kõik sõimate seda püsti päikeseks! Siim, ae, mis see on: *uue rahva ja aja pagan*, mis ei tohi olla? Kas Sa tead seda ka ise?

Siim: (Kiusus) Külla’p ma viimate veel siin koolipois ole täna? Eks ma ütle ikka! Sina oled see maailma tark, tõised olgu kõik rumalad! Eks Sa näe küllalt, mis maailm Sinust arvab! Eks tõised pea ka veel Sinu kannul käima!

Hans: No jah – see on jo kõige nende viga peaaegu, kes ennast tänavu *mehiks* lasevad sõimata! Palvetavad ja lobisevad järele, mis tõine mahedalt ja keerulist neile Jumala ehk inimeste nimel ette laulab, ja kui kogemata siiski mõnele *oma* aru päha tekib („Et vaata, et nõnda lugu *on*, ja nõnda *peaks* olema ja nüüd hakka kui mees sarvet pidi tõeküljest kinni.“) siis neil süda saapasääres ja hirm pobiseb põus: „Oh mis *suur* kari ütleb!“ Häbi niisuguste kahejalalonkajate üle! Nad ei saa mitte aru, et nad muud ei ole, kui käsipuud, kelle varal tõised oma kasu poole ülesseronivad. – Mis maailm minust arvab? Kui ta pahemat minust ei tea arvata, kui et mind mitte, nagu härga ja oinast, *pea* pärast ei loeta, vaid *aru* järele *pea sees*, – siis kuule, siis ma soovin palju, jah õige palju tõisi minu kannule ja kõige pealt – Sind, Siim!

Siim: Mind! Oota seni!

Hans: Meie peaksime sõbrad olema, Siim, mitte vihamehed! Kas meie ei ole ühe rahva lapsed? Kas meid üks muld ei ole kasvatanud suureks ja üks õhutiik meid ei jooda? Ja meie Eesti südant ja pead ei oska meie parema pääl pruukida, kui tüli ja riid pääle? Ühe tütarlapse pärast, kes seda ei oska väärt pidada, kes Sind nagu jalaga ära tõukab, keda kes teab kes ja mis *tagakihutab*, annad Sa rahu ja südame tugevust ära, mis kallim on kui kuld ja hõbe? Saagu sest aru, kes saab!

Siim (kahtlase vihaga): Mis Sina tead, mis ta väärt on? Sinu pärast ta mind – pagana väärt – põlgab! Sinu tarklasi mõtteid kuulen ma ka juba tema suust!

Hans: Mina ei lähä Mareti pärast mitte Sinuga vaidlema, Siim, küll sellepoolest aeg head nõuu annab? Kui Sa aga ülemal arvasid, et mina'p see olen, kes siin valdas solgevet pisut selguma paneb; kui minu süü pärast siin küme hädalist küsimist elusse ähvardavad ärgata, mis senini rahuselt pimeduse hõlmas nõrgastast maganud; kui minu teopärast siin mitu silma pärani lähavad: Oi maailm ulatab jo veel kaugemale üle Suti tänava ja õigus olgu õigusele, mitte suurema kukru ega täiema viina toobi teener. – No vaata, Siim, sõber! siis ma tunnistan ette ära: Jah, mina'p see olin ja saan pärastki olema ja – iga üks vastagu iseenele ette! Head ööd! (Läheb oma teed).

Siim (Üksi, vaatab viha ja kahtlusega tema järele) Sina tarkusepois! Ja et tale siiski valet ei või ette visata, see on see kõige hullem asi! . . .“

Muidugi, Tõlla-Hans ainult jutustab siin rahvaelu õiglasest seadmisest. Ta veel ei tegutse, ei sea ega korralda seda elu, kuid astub siiski juba esimese sammu – kihlub Miinaga, kes on vaene „nagu hiiri pojake“ ja sellepärast pool-teed Mareti ori. Säärane samm ei mahtunud ühegi Suti mehe mõistusesse, kuna rikas Maret oleks Hansu kahel käel põue pistnud. „Marret ja Mina“ on tänapäeva nõuete seisukohalt kunstiliselt kindlasti puudulik teos, mõtteväljendustelt naiivne, ehituselt auklik, kuid oma aja kohta küllaltki „rahva mõistuse mõedo järele tehtud“ ja ergutas siis kindlasti pealtvaatajate mõtteid sinna, kus „mõistuse ja õiguse koit taeva serva palistama lööb“. Kuigi näidend endas ilmselt kandis võõrsilt laenatud elemente – meil ei tunta kosjakaskede istutamise kommet ja Tõlla-Hans tuletab meelde omaaegsete läänepoolsete tsunftisellide valgustatud päid –, siiski võis seda mõningal määral võtta „tükkikeseks Eestirahva ellust“ tolle aja külaelu probleemide pärast, mida seal arendatakse. Kui see kõik poleks ainult nii puudulik! Koidula, nähtavasti arvestades tüki puudusi, jättis selle trükis avaldamata ja nii ei pääsenudki „Marret ja Mina“ edaspidi lavale.

Pärast „Marreti ja Mina“ mängimist vajati loomulikult kohe mõnd uut näidendit, kuid seda ei olnud. Koidula ise oli küll juba kuid tagasi algust teinud uue näidendi – seekord täiesti algupärase – kirjutamisega, kuid muu tegevus ja tervis ei võimaldanud teose lõpetamist. Nüüd tõttas ta ergutama Kreutzwaldi, et ehk tema võtaks sule kätte. Ta kirjutas Kreutzwaldile: „Teie piaksite ka oma osa andma meie tükkide tagavaraks, kus esialgu ainult naljamängusid olla võib, sest et meil suuremate tööde jäuks mängijad puuduvad. Missugune äraarvamata hea abinõu rahvakasvatuseks võiks ajakohaste tükkide tagavaraga mängukava olla! Eks ole omast kohast kõik, kellel mitte sellekohased vaimujõuud ei puudu, kohustud koguni seda asjalugu kõiges tema tähtsuses tähele panema?“²⁷ Ja mõni nädal hiljem kirjutas ta uuesti: „Kuda siis Teie teatri tükkidega on, papa? Meie alandliku mängulavale on varsti uut tükki tarvis: minu oma naljamäng seisab, sest et mul nende elavate päevadega otsekohe mitte üht minutit tema jauks aega ei ole. Ja siiski tahavad inimesed, et piab

mängitama ja küsivad minult igal pool: Millal mängitakse jälle? – Nüüd on neil magu suus . . .²⁸

Kreutzwaldil oli küll näidend varuks, kuid sellega polnud midagi teha „tükide tagavaras, kus esialgu ainult naljamängud olla võib“. See oli nimelt „Tuletorn“, mida mainisime juba eelmises peatükis ja mille käsikirja Koidula sai Kreutzwaldilt lugemiseks 1868. aasta aprillis.

„Tuletorn“ kui tragöödia vajas mõistmiseks tihedamat vaimset koosseisu, kui võis oodata neilt väikestelt inimestelt argipäeva pisimurede keskel, kes siis teatrisse tõttasid rohkem lõbusat „immet vatama“ kui sügavaid hingelisi elamusi saama. Kui kurbmängudel edu oleks võinud olla, siis vahest rohkem mõnel haletsemist ärataval ülituntud M. Kirseli „Kannatliko Hirlanda“ või ka Kreutzwaldi enda „Vagga Jenoveva ajaliku elloaja“ dramatiseeringul kui „Tuletorni“ värssides saatustragöödial.

Koidulale meeldis Kreutzwaldi draama ja ta kirjutas, et pärast lugemist ei saanud end kergesti lahutada „Tuletorni“ kodanikest: „nemad olid mulle armsaiks sõbraks saanud! . . . Kohe esimene etteaste hakatus on üks kõige ilusamatest, – kuid õitseb ja lõhnab meie keel sealt meile vastu niisuguses täiuses, nagu seda meie päivil temast ei oleks uskudagi võinud. Ja tegevus esimeses etteastes on nii loomulik ja ühtlasi kõik nii õrn, nõnda et see mind ikka jälle uueste kaasa kiskus, iga kord kui lehed kätte võtsin. Ma ei tea Teile tõesti mitte ütelda, kes mulle kõigist osalistest enam armas on: lootusjulge, südamlük Doora oma iseloomuliku olemisega, või tõsine, sagedaste kare, aga südamest siiski pehme tornivaht, kes kibedast elukoolist oma kõikumata arvamiste kõrvas siiski veel oma sooja inimesetundmuse alal on hoidnud; või jälle see nõdrameelse kohutav kuju oma, ma ütleksin pühaaegu, äraseletud lapse meelega. Need kohad, kus tema ette astub, on märksalt mõjukad.“ Kirja lõpul andis Koidula Viru laulikule nõu, et ta ei vaevaks enam end tõlke parandamisega, sest „kui parandamine sagedaste vast suurema selgusele avitab, kõige kuulsamad kandlilööjad liig palju parandades mõnekorra iseenda loodustele (*Mõista – loomingule. Autor.*) kahju teinud.“²⁹

Kreutzwald, kes „Tuletorni“ „sisemisest väärtusest“ just väga vaimustatud polnud,³⁰ sai mõningat hoogu Koidula väljendustest, samuti „Saaremaa onupoja“ trükist ilmunisest ja kavatses „Tuletorni“ trükki anda, kuigi

hellitas selleks vähe lootusi, teades, et raamatul meie rahva väheste seda laadi huvide juures minekut ei ole.³¹ Koidula õhutas aga asja veelgi takka, käis isiklikult kirjastajate juures, kirjutas nõuandeid Kreutzwaldile, ja nii ilmuski „*Tuletorn. Üks kurblik näitemäng kolmes vaatuses*“ 1871. aastal.³² Kuid see ei tähendanud, et seda „kurblikku näitemängu“ oleks saadud „Vanemuises“ mängida. Koidula, kes kas või ainult Kreutzwaldi austamise pärast lavastamise oleks ette võtnud, pidi oma noore teatri kogemustes siiski teisiti talitama: „Jah, kui me seda korra võiksime käsile võtta! Aga – ei lähe!“ kirjutas ta Kreutzwaldile ja selgitas: „On paraku *meie* nõdra jõuu kohta liig uhke ja suur! Aastat 6 ehk 10 veel, siis ehk leiab Dilettantide seast jõudu, mis selle töö ees ei nõrku, seda ütlevad kõik ühest suust!“ Ja lohutab siis Kreutzwaldi: „Üht tähtsat sõna tema üle kuulsin ma täna ühe päris talupoja suust, kes, ka Mul’k, („need on ju need kõige tulisemad“) minu kõnel käis ja kellega „Tuletornist“ rääkisin. „Seal ei ole mitte sõna sees,“ ütles see *õpetamata* mees, „mis mitte iseenese mõtteid laiemale ja sügavamale ei ajaks minema ja Teid tema põhja alt sügavalt ei sunniks välja juurima.“ Taadikene, olge rahul nende sõnadega.“³³ Tahaks uskuda, et Kreutzwald küll algelise teatri seisukorda mõista püüdis, kuid ta tegi paar kuud hiljem „Tuletorni“ mängimiseks Koidulale siiski ettepaneku – ja koguni nii, et Koidula ise kaasa mängiks: „Mul tuleb praegu meele, et 8. Septembril Tartus Maarja laat on, seal võiksite mulle – kui preili Lydia ennast Dooraks tahaks moondada – Tuletorni elavalt silma ette tuua? See oleks alles uudis, Eesti drama, midagi mis iialgi veel nähtud ei ole! Kõik päevalehed kirjutaksid oma sõrmed kangeks selle üle. –, „Aga rahvas?“ küsite Teie. Rahvas ajaks suud ammuli ja ütleks: „Ei mõista!“ Teie kirjutate küll 4. juunil, üleüldise arvamise järel saada 6–10 aastat ära kuluma enne kui meie asjaarmastajate jõuud niisugust katset võivad ette võtta. Seda ma ei usu sugugi mitte. Peale Nõdrameelse pisikese osa ei ole tükis misgisugust teist takistust ees kui aga see üksi, et tüdruku osa mitte poissi ega noortmeest mängida ei tohi lassa. Mänguseinte ja riiete poolest oleks asjatundja rahva nõudmisi pisikesel era-mängulaval raske täita, lapsi on kerge rahustada, kui seda, mis laval näidata ei või, seinte taga sündida lassakse ja siis mõne sõnaga jutustatakse mis sündinud on.“³⁴

Koidula saatis Kreutzwaldile kohe vastuse, aga – eitava: „... ma kardan – see asi ei lähe! Igalt poolt üeldakse, osad olla liiga rasked, võida vaevalt õppinud mängijate käes korda minna, ja meie asjaarmastajad on, väga vähesed maha arvatud, pooled lapsed! Mis siin selle Houwaldi tüki juures raske on, on just see, et tema ärasäädmine ütle mata palju tööd annab ja et ta hästi läbimõeldud mängimist ja head kokkumängu nõuab, kui ta mitte täieste läbi kukkuma ei pia. *Mängulaval* võib ta kergeste niisama suurelt ilma mõjuta olla, kui ta *lugedes* mõjus on, sest tal on palju vähem tegevust sees kui dialoogi (kõnet). Kõne on igal pool peaasi, ja *missugune* kõne! Mina ehk julgeksin, kui tarvis on, Doorad oma peale võtta, ehk ma küll koguni mitte täielt selle osa kohane ei oleks. Aga teised?! Ja minu auustusevääriline õmees, kes esiteks nii suureste välja tuli, pelgab nüüd kõige enam tagasi! Kui veel sinna juure arvame, et kooliülemuse poolest gimnasiastidele näitelaval etteastumine ülepea ära keelatud on – siis on lootused kõige kehvemad. Aga ma tahan veel teha mis võimalik.“³⁵

Muidugi polnud midagi teha, kui mängijad ülesannet raskeks pidasid. Esimene *draamaetendus* eesti näitelaval jäi veel tulemata.

Kolmandaks näidendiks „Vanemuises“ sai Koidula algupärane „*Säärane mulk*“, mida algul kuulutati „*Misugune Mulk ehk Saddy waffa solatango*“ nime all,³⁶ mis aga nädala jooksul sai uue nime: „*Säärane Mulk ehk Saddy waffa solatango*“.³⁷ 1872. aastal trükituna kandis ta pealkirja „*Säärane Mulk ehk Saddy waffa tangufoola*“.

Esimese vihje sellest mulgijandist leiame ühest Koidula kirjast Kreutzwaldile 1870. aasta lõpul,³⁸ kus ta teatab, et kavatseb kohe, kui jälle töötada võib, lõpetada näidendi „30 vakka rukkitangu“, mille alustanud juba kuid tagasi. Ta viiski töö varsti lõpule, ja etendused toimusid 3. ja 4. juunil 1871. aastal „Vanemuise“ ja Põllumeesteseltsi liikmetele. Näitejuhiks oli endiselt *Heinrich Rosenthal* ja osad jaotati järgmiselt: Mäeotsa Peeter – *Heinrich Rosenthal*, tema naine Anne – *Carl Kroon*, tütar Maie – *Harry Jannsen*, poeg Jüts – *Eugen Jannsen*, Erastu Enn – *Johannes Kerg*, Männiku Märt – *Tõnis Pekk*, Kure Aadu – *Andres Kurrikoff*, vallakirjutaja – abiturient *Emil Lane*.³⁹

Nagu hiljem lehest võis lugeda, külastas rahvas etendusi murruna ja saal ei jõudnudki kõiki soovijaid vastu võtta. Mõnuga märgiti juurde, et

näitemängud, kui nad rahva ellust wäljalõigatud õppetuseks ja rõmustuseks, siis ka rahwast wägga hea melega sawad wadatud.⁴⁰

Erilist meeolulusevat rahulolu ettekande kohta väljendas Koidula Kreutzwaldile: „Eile õhtu läks „Särane Mulk“ esimist korda rahva silma ette, – tänu Taarale, tõiste kaunis heaks meeleks – täna õhtu tuleb tõine käik temale kätte. *Minu* hirm on igakord palju suurem kui kõigil muil: aga ma olen Taarale töötanud, teda ega Eestlasi ei iial enam niisuguse nõuga vaevata, kui ta mind selle korra veel peastab! Vist tal oli rõõm minu töötusest, sellepärast ta aitas!“⁴¹

Kui Koidula eelmised näidendid olid kirjanduslikud laenud, siis „Säärane mulk“ pani aluse eesti algupärasele näitekirjandusele. Koidula võttis selle üldaineiks „Perno Postimehes“ aastate eest ilmunud sõnumi „Kas sin mõistus teeb kahjo“, milles ühe saarlase äpardusest turuhindade valestimõistmise tõttu jutustati järgmist:

No muidugi. Se on ni tuttav asi, et sest mitte sõnna räkida ep olleks; agga et kas sin mõistus ka seitungi luggemise jures armisa Eestimehhele kahjo wõib teha, ja sedda õige puhta rahha polest: sest tahtsin ommeti paar sõnnakest üllessepanna. Sarema mees teab kül, et ma sedda luggu tulest ei olle wõtnud. Kas sin mõistus maksis temmal kord ennam, kui aasta otša poega kolis piddada. Ta olli „Postimeest“ luggenud, olli arwanud arrosawad, rõmustas ennast, mõtles: „so, sealt saan hea kasso“, ja teggi rutto nenda kui mõtles. Mis ta siis olli luggenud? Ma ussun ei muud middagi, kui „kaubahinnad“. Seal seisis ommal aial teiste asjade seas nenda:

Püt punnast sola . . 5 rubl. 50 kopp.

ja selle al: „ tango „ 4 „ 60 „

Nüüd teab iggaüks wähhegi õppetud innimenne, et se nenda palju tähhendab: Püt punnast sola maksab 5 rubl. 50 kopp. ja püt tango sola maksab 4 rubla 60 kopp. Agga kuidas lugges Sarema mees? Üllemast reast sai ta arro kül, agga mis al seis, ei mõistnud temma mitte, et sõnnade asemel märgid tehakse, mis seddasamma sõnna tähhendawad, mis üllemal seisab. Temma lugges ja mõistis nenda, et Pernus waä tango piddi 4 rubl. 60 kopp. maksma. Noh, mis nüüd? Saremal kaswatwad head jämmedad odrad, mees murretseb 1 koormat tango walmiss, hobbused ette ja tulleb sedda pitka teed Perno turrule. Esimeses podis wesiwärrawas kulab ta järrele, kus tango prugitakse ja mis hinda wakkast antakse? Kaupmees wastab: kaup isse teeb hinda; kuidas tangod, nenda hind; ni ja ni palju peale

kahhe rubla. — „Kas mitte enam?“ küsis mees. — „Noh, võib olla paar koppikut, kui kaup hea on.“ — „Postimehhe“ sees seisab jo selgeste 4 rubl. 60 kopp.! — Kaupmees kohkub ka nattuke ärra, mõtleb: se ei või olla; kes annab sedda? Mis muud kui võtavad „Postimehhe“ lehte ette, nr. nenda ja nenda palju, ja watawad järrele. Säh, seal tulli asfi wälja! Kaupmees naeris ja selletas, agga mees turtsus ja süllitas. Odrad tanguks tehtud, piif te käidud, waew nähtud, kahjo tehtud, mis eest? Noh, eks selle eest, et Bernus teada sai, et tango-sol mitte tango ei tähhenda. Se kolirahha olli nattuke raske. Mees põris süddame täiega ümber ja läks keige omma kallil tangodega jälle taggasi. No muidugi, kes kahjo saab, sellele tulleb pillaminne ilma hinnata.⁴²

Selle rumalusest tingitud piinliku loo sidus Koidula ühte üsna tavalise kosjajandiga, kus Mäeotsa talu põikpäine peremees Peeter inimlikuks muutub alles pärast suurt kahju ja häbistamist. Muidugi oleks kogu see jant koos kosjalooga jäänud liialt väljapoole ruumi ja aega, kui Koidula poleks asjasse põiminud ka *mulgi* küsimust, mis tol ajal vihastas tartumaalasi, kui mulgid ettevõtlike meestena nende talusid ostsid. See moment tegi näidendi aine kuidagi ühiskondlikumaks, kuid paraku vähesel määral Koidula liigse tagasihoidlikkuse tõttu. Kunstiline lähtekoht jäi mannetuks, kujud pole hingeeluliselt küllalt elulised, vaid teoreetilised nende jaotamisel ülihalbadeks ja ülihääks. Ka näidendi tehnika seisukohalt on „Säärane mulk“ kehv küllalt, „tuues tegelasi näitelavale või koristades neid sealt, nõnda kuis nõuab asjade käik, kuid lõpuks ei jää tegelastel ikkagi muud üle, kui peavad suure osa sündmustikust loomuvastaste üksikkõnede abil vaatajale selgeks tegema. Kokkuvõttes: hariliku jandi ebaloomulik sündmustik, pingutatud kompositsioon, lapsik intriig ja selle veelgi lapsikum lahendus“.⁴³ Mäeotsa Peeter on kujutatud juhmina, koolihariduse halvustajana ja hoolimatuna tütre ja naise arvamiste suhtes – ta talitab kõik „iseenese tarkusest“ ja usaldab pimesi ainult võrukaela Erastu Ennu, kes hoopleb jõukusega ja püüab ta tütart. Peetri silmad ei lähe enne lahti, kui jõuab Pärnust tagasi oma tanguvooriga ja vihastab Ennu üle, kes ta nii häbistavalt sisse vedas:

„Sina esimene kui angerjas! Kes mulle teadis kõike ette arutada „Postimehest“ ja kes mind taga kihutas tulise tuhinaga, kõik mu maja tühjaks tegema – mispärast? Iseenda naeruks ja kogu maailma irvitamiseks. Sina’p

see olid! Sina üksi, Enn, keda ma uskusin niisama ja enam kui iseoma last! Seal need 100 vakka tangu vedelevad nüüd jälle rehealusel: söögu ma ise neid, kui maitseb. (Enn naerab) Irvita Sa veel, Sina –! See on Sinu töö! Ja nüüd Sa räägid veel pulmast kõige selle peale? Ma peaks vist peast nõder olema kui ma Sulle veel oma lapse annaksin! Ja mis Anne nüüd ütleb?

Enn: So? Või mina pidin nende kavaluse lehest välja lugema ja Sul endal polnud pead ühti? Mis eest siis Su omad silmad olid, kui Sa ei näinud, mis need täpid seal all tähendasid? Ja see on mulle ka üks tont puhas! Tahtku ehk tahtmata, minule üks hull kõik. Mina Maie võtan ja katsu, et pulmad ei anna oodata, nagu me olime kokku leppinud enne sõitu.

Peeter: Nüüd ma alles näen, mis hukkas loom Sa oled! Maie Sinule? Katsu et Sa minema saad, Sina tangusegaja.“

Hoopis teistsuguse koosseisuga on Männiku Märt – too mulk, keda Peeter ei talu, sest et üks teine mulk hiljuti tema talu endale ostis ja parata polnud midagi. Märt on ilus mees, tark mees, töökas ja jõukas, kuid see kõik ju ei tähenda midagi, sest Peeter arvab:

„Ma viskaks ta pilpaga uksest välja kõige tema rikkuse ja tarkusega! Ei tea, mis minul tema tarkust tarvis läheb? Mul'k ta on ja mul'gid on petjad kõik! Aga mis ma teen nende naistega? Nagu hullud tema järele ja va'a Ann veel ise – selle vastu ei mõju minu väeti nõu! Seda see tarkus kõik toob, et nüüd lapsed isa vastu võimust võtavad! Kes mind käskis oma Maie kooli panna? See on ka jälle mõni mulgist välja arvatud aru, et nüüd naised lugema peavad ja kirjutama õppima ja kes teab mis kõik – puhas naiste trikk, muud ühti! Ja oma Juku võtan ma küünlapäevaks koolist ära – kui Ann laseb, – muidu rikuvad selle mulle ka käest.“

Mulk Märt aga ise arvab:

„Petisteks nimetas meid vanamees kõiki. Ärgu tulgu mulle seda ükski muu ütlema kui Maie isa, kellele seda tütre ja selle pärast andeks annan, et ta ise ei tea, mis ta suust ütleb! Nad võivad uhked olla meie peale, sest kusagil ei sünni nimetamisväärt tegu meie maal, kus mitte mul'gi pea või käsi töö juures ei ole! Kes varem sängist välja tuleb, see halvemalt astub, aga sellepärast ei ole haigutaja veel õiguse kandja! Miks on mul'gil rohkem jõudu? Sest et tal rohkem pead on! Ja kust tuleb tal ärksam

meel? Usinamast koolikäigust! Kes aga ei viitsi pead väsitada ja kätest üksi arvab küllalt olevat, ehk hoopis kus soola tarvis, kõik maailma tangu täis ajab – see ometi ärgu arvaku mul'gi sõimamisega kõike soola maailmast ära kaotavat!“

Jant lõpeb nii, et Märt laenab Peetrile raha kimbatusest pääsemiseks, ühtlasi ostab Peetri endise talu tagasi „oma ja oma järeltulijatele päriseks“.

Alles nüüd taipab Peeter Märdi väärtust:

„Ja nüüd on kõik hea. Aga ühe sõna ma pean veel ütleva lõpetuseks: tarkus ei tule oma ega võõra, ei kodusest ega mul'gi nimest, seda võib nüüd igäüks näha; vaid tuleb sest, kuidas igäüks seda pead, mis Jumal temale õlale loonud, seestpidi hoiab ja harib! Ja need 100 vakka tangu-soola oleks mind kes teab mis õnnetuse sisse uputanud, kui „säärane mul'k“ mulle poleks õigel ajal appi tulnud! Ja oma Jütsi jätan ma kooli veel, ega see tarkus teda veel ei söö! Aga – mis ma pidin ütleva: Paremaks jäägu kõik see tänane asi nüüd siia meie oma vahele, et hm, – hm, et see „Postimees“ teda aga teada ei saa, see, hm, see kannaks teda kõige maailma kaudu: mis suur hulk sest peab teadma? Eks ole nii? Seda teen veel viimast korda *iseenda tarkusest*.“

Pole kahtlust, et Koidula näidendite-loomingus tähendas „Säärase mulgini“ jõudmine suurt tõusu – hoolimata selle naljamängu suurtest puudustest. Kultuuriloolise pilguga võime veel tänapäevalgi „Mulki“ päris heatahtlikult nautida. Et „Säärane mulk“ ilmus trükist 1872. aasta lõpul ja et ta oli ikkagi tükike meie elust, sai ta peagi üsna mängitavaks neil paljudel näitelavadel, mis mõne aasta kestel pärast Koidula-teatrit tekkisid teistes linnades ja maal.

* * *

Nagu ülal kuulsime, andis Koidula Taarale töötuse, et ta enam ei tahtvat kedagi oma näitemängudega tüüdata. Alati oli tal tundmus, et need pole küllalt head. Ta kartused olid liialdatud, sest pealtvaatajad olid nendega päris rahul ja ei mõistnudki veel unistada millestki paremast. Eesti teatri algaastatel jäi „Säärane mulk“ kõrgsaavutuseks, millele pärast hulgaks ajaks järgnes tagasimineki nii näidendite saamises kui ka näitemängimises.

Koidula ettevõtlikkus koos oma vendadega ja perekonna lähemate inimes- tega teatri alal jäi meie teatriajalukku kui mingi haljendav varakevadine oras, mis ei saanud pealetulnud öökülmade pärast veel kasvada lopsakaks viljaks jätkuvate lõikustega. Ta haljendas ja õitses ainult ühe aasta ja kuivas siis oma sisemisse jõupuudusse. Tal oli küll rohkesti külastajaid, kui esines laatade ajal ja põllumeeste kokkutulekute puhul oma seltsi peakoosolekuile, kuid oma loovais ülesandeis olenes ta ainult neist 6–7 noorest haritlasest, kes siis lauluneitsina, gümnaasiastidena ja üliõpilastena rinnas kandsid talu- rahva uuestisünni ideed. See ettevõtte oli paratamatult määratud lagune- misele niipea, kui reaalsemad elukohustused selle haritlaste-killukese laiali viisid. See laialivalgumine algas juba 1871. aasta sügisel – õige pea pärast „Säärase mulgi“ suviseid etendusi. Heinrich Rosenthal lõpetas ülikooli, abiellus Koidula õega ja siirdus Kroonlinna mereväearsti kohale. Samal sügisel tehti korraldus, et gümnaasiumiõpilased ei tohi esineda teatrieten- dustel. Nii polnud teatril enam näitejuhti ega näitlejaid peale magistraadi kirjutaja Tõnis Peki ja üliõpilase Kurrikoffi.

Ka Koidulas toimus mingi sisemine pööre, rahutus, rahulolematuus. Juba 1870. aastal pöördus ta Kreutzwaldi eluküpsuse poole, et „kas siis iga uus inimene üks Oidipus on, kes suure elumõistatuse kallal mõistatama piab, või on ainult üksikud selle õnnetuse jäuks määratud? Ma ei tea, mis üle ma enam õnnetu olen: kas selle üle, et ma mõtlema, või et ma tundma määratud olen? . . . Mis se on mis mind nii eluväsinuks teeb? . . . Mis moodi see on, papa, kerge süda? Kas Teie teate sest midagi?“⁴⁴

Koidula oli aastaid põlenud luuletledes, seistes „mehe ajude ja lapse mee- le“⁴⁵ vahemaadel. Kas õde Eugenie abiellumine ei pannud tedagi mõt- lema perekonnaelule, kus oleks rohkem rahu? Kas ta senist hoogu ei vä- hendanud pettumus armastuses, mille ta läbi elas? Jah, ta kihlus varsti ja abiellus peatselt mehega, kes seisis kaugel ta luule- ja rahvushuvidest. Ei kestnud kaua, kui ta jäädavalt lahkus Kroonlinna. Koidulast sai „lend- täht, mis joonistas silmapilguks oma sätendava tee üle Eesti halli taeva ja kustus siis Soomelahe uttu“.⁴⁶

Kas võiski loota muud? Sest reaalne elu oli ju siin veel täiel määral „härrade taevas, pappide paradiis, võõraste kullamaa, talupoegade põrgu“.⁴⁷ Vaimuvalguse toomine suitsutaredesse tõstis kahtlemata rahva iseteadvust,

Toilas (theatre) ehk näitemäng
Pühapäew, 1. Augustil aastal 1882,
mängu riistade heaks.

I.

R o d u k ä j a.

Lustimäng ühes wautuses.

W ä u g i a d:

Mai, Tooma talu leß perenaene.
Kadri, tema tütar.
Gans Widing, wana mölder.
Kisto, tema pois ja Kadri peigmees.
Willew, üks unterohwitser.

II.

Tartlase tarkus ja Mulgi mõistus.

Nali ühes järgus.

W ä u g i a d:

Dru onu, pärissoha omanik, } piirimehed
Mäe Margus, rikkas peremees, }
Katt, tema tütar.
Ott, Dru onu poeg.
Mäe pilla koolmeister.
Üks julane Tartumaalt.
Rahwas.

III.

C o u p l e t s: Nätsep, Ninanips, Kõrwalops.

Pileti hinnad: I. jagu 1 rubl. — II. jagu 60 kop. — III. jagu 35 kop. —
IV. jagu 20 kop.
Salatus õhtu kell ½7.

Pärast on tantsu pidu.

Pileti hinnad: Meesterahwas 1 rubl. Raesterahwas 50 kop.

aga majanduslikud hädad ei paranenud sellele vastavalt. Maa otse kubises maata talupoegadest, häda ajas neid linnadesse, suurel arvul ka väljarändamisele Venemaale. Too meelegeid jahutas ilutsevaid meeli, sotsiaalne kihitumine hakkas selguma, mõtted sellele vastavalt erinema, luulelend maad andma reaalseile kaalutlustele. Kõigile sai selgeks, *kui* hall oli veel meie elu. Aga see hall elu vajas elamist ja selle halli elu vaimsedki taotlused võtsid hallima värvingu, kui oli endisel haritlasringi hoogtulel.

„Vanemuise“ seltsi puudulikud dokumendid ei valgusta selgelt, *kuidas* seal jätkati teatrimängu 1872. aastal ja edasi kuni 1874. aastani. Koidulalt kuuleme teatri üle viimast korda ühest 1872. aastal kirjutatud kirjast Kreutzwaldile, kus ta ütleb olevat läbi lugenud uue algupärase näidendi „Kivilinad“, mis „Vanemuises“ ettekandele tulevat, ja lisab siis juurde näitlejaist: „Kahju on mul sellest, et esimene ettekanne siin niisuguste mängijate kätte on antud, kes küll vaevalt neid nõudmisi täita võivad, mis esimestelt ettekannetelt harilikult nõutakse. Mina jõudsin pärast harjutuste hakatust alles Tartu – kindlaste oleksin – üsna meie oma vahel öeldud – enam asjatundvamaid mängijaid omale valinud, ehk küll väljavalik siin viimasel ajal üliväga kitsas on. Mind ei lasta harjutustele ligi, aga ma kuulen, et Must Peeter oma osa kõige paremini ettekanndma piab. See on salgamata kõige iseloomulikum osaline tükis.“⁴⁸

Väga puudulikuks muutuvad ka „Eesti Postimehe“ sõnumid näitemängimistest: teatatakse ainult, et *oli* või *tuleb* etendus, kuid jäetakse isegi näitemängu nimi märkimata.

On teada, et 1872. aasta jooksul anti „Vanemuises“ vähemalt 6 etendust: 10., 11. ja 30. septembril mängiti Võru kaupmehe V. Steini kirjutatud „Kivilinad ehk Vangi tornist taeva“;⁴⁹ 24. juunil, 22. oktoobril ja 17. detsembril olid ka „näiteõhtud“, aga näidendite nimed pole teada.

1873. aastal oli repertuaar rikkam ja esineti 13 õhtul, mängiti: Carl Robert Jakobsoni „Artur ja Anna“ (2. ja 3. märtsil), „Kingsepp Tikko ja tema naine“ ja „Kes teab mispärasest see hää on“ (10. ja 14. juunil), Johann Voldemar Jannseni „Pärmi Jaagu unenägu“ (1. ja 29. juulil, 30. septembril), Karl August Hermannini tõlge Ifflandi järgi „Linnas ja maal“ (9. ja 10. septembril), H. Winteri ühevaatuseline „Kodukäija“ (9. ja 16. detsembril). 12. augustil ja 2. detsembril antud etenduste nimed pole teada.⁵⁰

On jäänud küsitavaks, kas nn. Koidula-teatri trupp mängis veel neil esinemistel? Kui jaa, siis vist üsna harva. „Vanemuise“ seltsi liikmete keskel leidis aga uusi näitesõpru, kes esinesid ilma mingi nimetamisväärse intelligentsita ja vähimagi näitekunstilise distsipliinita, lootes peamiselt etteütlejale.⁵¹ Alles 1874. aastal valis „Vanemuise“ selts endale pidukomitee, kes hakkas näitemänge korraldama päevapiltnik Reinhold Sachkeri juhatusel.⁵²

* * *

„Vanemuise“ algatus Koidula-teatriga ergutas peagi ka teised linnad näitemängimisele.

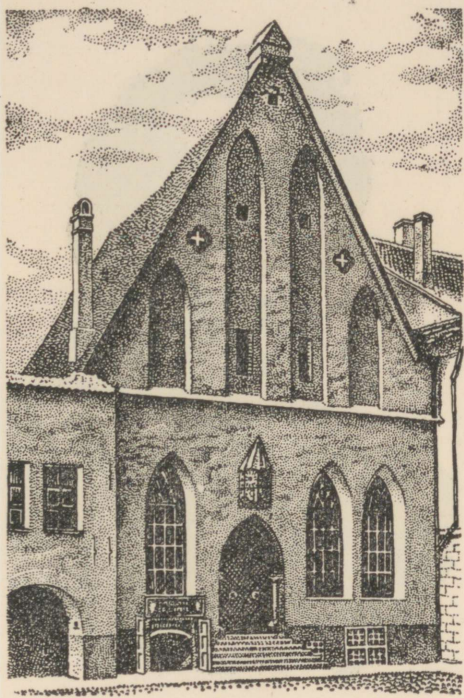
Käesolevas vaatluses ei peatu me nende uute esimeste katsetuste juures pikemalt. Need „teatremängod“ täitsid oma publiku suhtes samu ülesandeid, mida taotleti Tartuski, – andsid inimestele kaunil viisil õppetliku meelelahutust. Ka nendel näitemängudel rahuldus rahvas sellega, mida pakuti, ja käis seda elavalt vaatamas kui uut ning üllatavat „immet“.

Nii nagu Koidula-teatri järglaste tegevust „Vanemuises“ iseloomustas hariduse puudusest tingitud tagasimineku lavakunstilises maitstes ja ka repertuaari ideelise külje odavnemine, nii seisid arvatavasti ka Tallinnas „Estonia“ poolt korraldatud esimesed näitemängimised vaimselt tublisti madalamal Koidula-teatri tasemest. Tallinnas puudusid siis nimekad eesti haritlased, puudus ka too teadlikum „valgusetegude vaim“, mis tekitas ja kandis Lõuna-Eesti kultuurilisi liikumisi. Tallinnal puudus ajalehtki, kus oleks võidud natukegi selgitada mõtteid üldsuse jaoks.

„Estonia“ seltsi esimesi näitemängimisi korraldasid käsitöölised, kaupmehed, ametnikud, kellel puudusid Jannseni perekonna haritlasringi kultuuri võimed ja vaimustus. Seepärast kujunesid need õhtud rohkem ainult lõbusaiks kogunemisvõimalusteks, et poolsaksikud tsunfti-käsitöölised, poepidajad ja ametnikud võiksid omma aega sünda fohha peal viivitada ja omma norgu waand meelt ferritada, selle asemel et ikka ainult kõrtsis istuda.⁵³

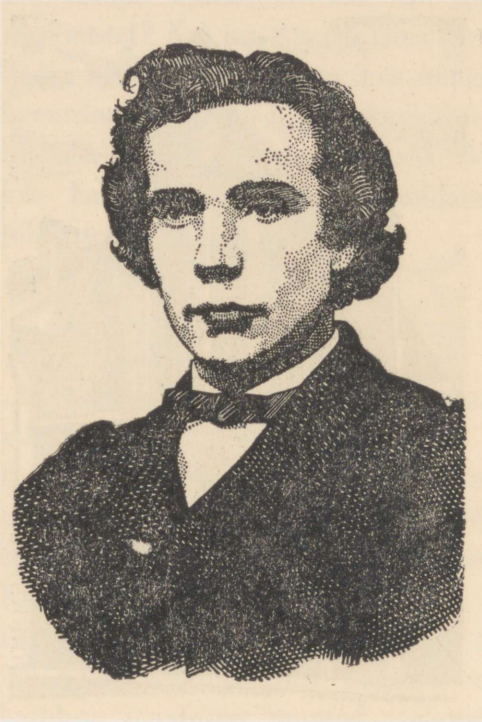
„Estonia“ esimene näitemängu-õhtu, mille kohta kindlad andmed olemas, toimus 14. novembril 1871. aastal. Näidendi – „Vallelik, kes tõtt rägib“ –

Tallinna Börsihoone, kus mängiti
„Estonia“ esimesi etendusi

kirjutas kaupmees *Pettenberg*. Edaspidisest repertuaarist on teada ametnik *Bachmanni* koostatud „*Nirgi Hinno villetsus*“ (jüripäeval 1872), siis „*Iggal ühhel kõvverus*“ (1872 ja 1873). 1874. aastal mängiti „*Saaremaa onupoega*“ ja „*Tänna saan ma kingseppa selliks*“. „*Eesti Postimees*“ tõi neist etendus-
test lühiteateid, mõnikord lisades ka paar täiendavat selgitust. Nii loeme näiteks viimase näidendi puhul, et seal harimatute üle naerdakse.⁵⁴ Näit-
lejaiks „*Estonias*“ olid käsitöölised, ametnikud jne. Suure elavusega võttis
teatritööst osa ka saunaomanik *Adamson* abikaasaga . . .

Ka väiksemates linnades algas teatritegevus õige pea. Nii mängiti *Narvas*
juba 1873. aastal *Carl Robert Jakobsoni* „*Arturit ja Annat*“, ja *Karl Au-*
gust Hermann korraldas sama aasta 16. veebruaril isegi *Peterburis* *Palme*
saalis eestikeelse näiteõhtu, kus mängiti ta enda poolt tõlgitud „*Linnas ja*
maal“. *Viljandis* korraldas „*Koit*“ esimese näiteõhtu 30. septembril 1873.

aastal, mängides „Säärast Mulki“. Seltsi vanad protokollid on kahjuks kaduma läinud, kuid vihjeid etenduse kordamineku üle saame August Kitzbergi käsikirjast „Tagasivaatus Eesti lauluseltsi „Koit“ XXV aastase tegevuse pääle 1869 – 1894“, mis on säilinud ja mille autor seltsi toleaeegse abiesimehena koostas vanade protokollide alusel. Sealt loeme: „Kui hästi esimene näitemäng „Koidus“ ettevalmistatud oli, võib sellest arvata, et „Säärase Mulgiga“ enne etendamist 52 proovi olla tehtud. Näitejuht oli esimees Jürgenson ise, perenaese osa mängis proua Tõnisson, Mardi osa Laksberg ja Kure-onu osa Jürin. Eesti studendid Tartust – sell ajal ei nimetatud neid veel üliõpilasteks – kes „Vanemuises“ „Säärast Mulki“ ise kaasa etendanud olivad ja Viljandis juhtusivad olema, kiitsivad, et tükki Viljandis paremini ette kantud kui Tartus. Võisgi ehk tüki etendamine Viljandis loomulikumalt sündinud olla, sest siin mängisivad naeste-

rahvaste osasi tõesti naesterahvad, Jütsi osa mängis koguni keegi noor preili väga naljakalt, kuna Tartus ka naesterahvaste osa studentid mänginud olivad. Mäng leidis Viljandis palju kiitust, isegi saksa seltskonna poolt, kes seda imeasja, Eestikeelset näitemängu, hulgana vaatama olivad tulnud.“

Esimese draama mängimise au jääb *Kuressaarele*, kus 1876. aastal mängiti kurbmängu „*Mihkel ja Liisa*“. Neile linnadele järgnesid varsti teisedki keskused, isegi *Kroonlinna Eesti Heategev Selts* korraldas juba 31. jaanuaril 1882 teatriõhtu, kus mängiti *Johann Kunderi „Mulgi mõistust ja tartlase tarkust“*. Kroonlinna näitemängu-harrastused jätkusid hiljem väga elavalt. Näitemängimine ulatus varsti ka maale, ja leidus isegi talumehi, kes omal kulul ehtasid teatrihoone (Abram Siimon Toilas 1884, Liguste Lääns Rakvere maakonnas 1885).⁵⁵ Toilas anti etendusi isegi enne teatri-

hoone püstitamist – juba 1882. aasta 1. augustil mängiti seal „Kodukäijat“ ja „Mulgi mõistust ja tartlase tarkust“.

Juba eesti teatri sünniaastal avaldus eesti teatritegelastes terve arusaamine ülesandest, et teater *peab* jääma lahutamatusse seosesse rahvaga ja võõrsiltki laenatud näidendid tuleb ümber luua rahva olude järgi, rahva vaimsete ja ühiskondlike huvide teenimiseks. Jannsen toonitas seda alati ja Koidula pidas silmas neid nõudeid. Kuigi hiljem neid põhimõtteid ei suudetud alati pidada teab kui põhjalikult – nad jäid siiski tuumaks teatri mõttele.

Kasvasid ajad ja kasvasid inimesed, selgusid mõtted ja kerkisid üles uued keerulisemad ülesanded – eesti teater kasvas kõigega koos suureks ja võim- saks ühiskondlik-kunstiliseks teguriks, sammudes oma põhilistes taotlustes eesrindlasena „valgusetegude“ teedel, et meie töötavast rahvast kasvaks „loomuline oks kõrge inimese sugu puus ja mitte ülearvuline ja asjata siin maailmas“.

Toila näitemajas

saavad kohaliku haagitõugu lubago

27. Veebruaril selle aastal

eesseisivad

Laulud ja mängud

esitavad

Programm:

I.

Soorilaulud.

1. Eesti laul Hermann.
2. Behvi, lahke laulutene Hermann.
3. Mu mees seisab alasti Kollan.
4. Emale, ma olen elust väsinud Hermann.
5. Näid häd ööd Hermann.

II.

Näitemäng: „Mihkel ja Liisa“

õht. „Vaata mis rikkuse ahnus võib teha.“

(Neljäs vaatuseks.)

III.

Muusikamäng.

1. Marsch, Einzug in Böhmen Parlow.
2. Mazurka Marx.
3. Gavotte
4. Jagd-Galopp Pope
5. Elisabeth-Marsch Winter

Platside hinnad: I 75 kop., II 50 kop., III 30 kop., IV 20 kop.

Õpetuseks: Tants.

Sakatus kell 6 pärast lõunat.

HEINO WAKS
TEATRIRAHIV

ALLIKAID

Sissejuhatus

(Lehekülg 9)

¹ Esimese eestikeelse ilmaliku luuletuse lõi Reinerus Brocmann aastal 1637: *Õzi õnnis on se Mees / te Issa pehle lohtap / ...* Esimene juturaamat ilmus Eberhard Gutsleffi (noorem) poolt aastal 1739: *Spano ja Mardi jut ehl Üks hea jut mis faks tallopoega Span ja Mart issefeskis aiavad.*

² A. Luther, „Literarisches Echo“ 1912, nr. 4. Loe veel „Päevaleht“ 1912, nr. 135, kus tuuakse samasisuline etteheide baltlastele ühe Poolas ilmuva saksa lehe 1912. aasta juuni numbris.

³ -n, „Rigasche Rundschau“ 1911, nr. 176; „Olevik“ 1911, nr. 61.

⁴ „Postimees“ 1906, nr. 188, avaldab saksa lehtede vastava seletuse.

⁵ Loe J. Samarin, *Окраины России*, Berlin 1868–1876, kus Samarin, tuntud slavofiil, liberaalne mõisnik, soovitab toetada Baltikumi venesõbralisi pärisrahvaid, et neid vabastada saksa mõju alt. Loe veel prof. K. Schirren, *Livländische Antwort an H. Juri Samarin*, Leipzig 1869, samuti Moskva prof. M. P. Pogodin, *Offener Brief an H. Prof. Schirren*, Berlin 1870, kus öeldakse, et „eestlaste ja lätlaste emantsipatsioon on see, mida feodaalne aadel ei salli . . .“.

⁶ Loe A. v. Tobien, *Die Livländische Ritterschaft II*, Berlin 1930, lk. 158, kus räägitakse F. Walteri esinemistest Riia landtagil 1864 talurahva saksastamise kavadega.

⁷ Loe p. 5 nimetatud Pogodini raamatut.

Esimesi eestikeelseid näidendeid ja teatrietendusi XIX sajandi algul

(Lehekülg 15)

¹ K. Mihkla, *Eesti kirjanduse ülevaade I*, 4. trükk, 1939, lk. 113.

² P. Pöld, *Eesti kooli ajalugu*, lk. 53.

³ G. Suits, *Permi Jago unne-näggu a. 1824*. „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 417–418.

⁴ Fr. G. Arvelius, *Skizze einer Geschichte des Revalschen Liebhaber-Theaters von seiner Entstehung, seinem Fortgange und seinem gegenwärtigen Zustande*. Ajakirjas „Livländische Lese-Bibliothek“ 1796, IV, lk. 82–85.

Arvelius kuulus ise Kotzebue-teatri tegelaskonda (E. Rosen, *Rückblicke auf die Pflege der Schauspielkunst in Reval*, 1910, lk. 120 ja 240).

⁵ *Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramat'u esimese looga võib tutvuda ka „Eesti kirjandusajalugu tekstides I“ kaudu*, lk. 91–99.

⁶ Andmed „Häbbi sellel, kes petta tahhab“ kohta said teatavaks alles 1931. aastal, kui need juhuslikult leidis näitleja Albert Üksip, töötades Eestimaa Kirjanduse Seltsi

(Provintsiaalmuuseum, nüüd Tallinna Ajaloomuuseum) raamatukogus ja uurides ka „Revalische wöchentliche Nachrichten“ aastakäike. Sellest kirjutas A. Üksip „Päeva-lehes“ 1931, nr. 297. Asi jäi kuidagi kahe silma vahele ja viimase ajani peeti ikka „Permi Jago unne-näggo“ esimeseks teadaolevaks eestikeelseks näidendiks ja esimeseks eestikeelseks ettekandeks aastal 1824. – Vaata veel A. Üksip, Koidula ja eesti teater. „Looming“ 1945, lk. 623–628.

⁷ G. H. Merkel, Lieflands Vorzeit, 1798. – Wannem Ymanta, eine Lettische Sage, Leipzig, 1802. Pühendus Aleksander I-le leidub „Wannem Ymanta“ alguses.

⁸ Fr. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg“ II, Tartu 1936, lk. 25 mainitakse Tartu ülikooli esimese rektori Parroti kõnet ülikooli avamisel 1802, kus kõneldakse *rahvast* kui kõigi toitjast ja töötatakse „austada humaansust kõigis klassides ja ta kõigis vormides, mitte eraldada vaest rikkast ja nõrka vägevast“. Samuti on paiguti otse üllatav Parroti vihane suhtumine „rahutute rüütlikarjade“ ning „ahnete preestrite“ vastu.

⁹ Fr. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg“ II, Tartu 1936, lk. 24.

¹⁰ J. H. Rosenplänter, Beiträge zur genaueren Kenntniss der esthnischen Sprache XX, 1832.

¹¹ K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, 1898; M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned I, 1912; V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele I, 1924; K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade I, 4. trükk, 1939; K. Menning, Eesti näitemängu ajalugu, Eesti Üliõpilaste Seltsi Album VII, 1902; J. Kärner, Eesti näitelava XIX aastasajal, 1923; G. Suits, Permi Jago unne-näggu a. 1824, „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 417–432.

¹² K. Mihkla, Esimesed eestikeelsed teatrietendused Pärnus. „Sirp ja Vasar“ 1945, nr. 33 (86).

¹³ „Revalsche Zeitung“ 1865, nr. 292; G. Suits, Permi Jago... „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 420.

¹⁴ A. v. Kotzebue (1761–1819) sündis Weimaris, töötas 1781–1784 Peterburis riigametnikuna. Elas 1784–1795 Tallinnas ja organiseeris saksa asjaarmastajate teatri Kanuti gildi majas. 1797 tegevuses Viini teatri juures. 1799 sai Sheridanilt kutse Londonisse asumiseks, aga sõitis Venemaale, kus saadeti Siberisse, arvatavasti näidendeis avaldatud rahutute mõtete pärast. Paul I kutsus ta peagi tagasi ja nimetas Peterburi saksa teatri direktoriks. 1812–1813 juhatas jälle Tallinna teatrit. Lahkus Tallinnast 1817, asudes Mannheimi, kus tapeti 1819. aastal. Kotzebue oli loomult läbinisti teatriinimene ja kirjutas üle 200 mitmesuguse näidendi, naljatüki, jandi. Ta teoseid mängiti kõikjal, mõnda väga suure eduga; mõni neist pani kogu Euroopa nutma, enamik aga südamest naerma. Ta teoseis vaheldus teravmeelsus enamasti liialt jantidesse kaldumisega. Just viimane omadus kippus mõõduandvaks ja mõjutas peamiselt baltlaste teatri maitsemeelt, mis paratamatult kandus üle ka eesti näitemängimistesse XIX sajandi asjaarmastuslikul ajajärgul.

¹⁵ G. Suits jubib tähelepanu Rabany'le, Recke-Napiersky'le ja Goedeke'le kui Kotzebue monograafidele ja ta loomingu bibliografeerijaile (Permi Jago... „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 419).

¹⁶ G. Suits, Permi Jago... „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 419–420; N. Rehbinder, Die Belletristische Literatur der Ostseeprovinzen Russlands, 1853, lk. 31–32, mainib L. J. v. Knorringit kui näidendi „Zwei Vettern für einen“ autorit; E. Rosen, Rückblicke auf die Pflöge der Schauspielkunst in Reval, 1910, lk. 116, mainib, et L. J. v. Knorring juhatas lühemat aega ka Tallinna saksa teatri lavastamisi.

¹⁷ K. Menning, Eesti näitemängu ajalugu. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album VII, 1902, lk. 212; G. Suits, Permi Jago... „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 420.

- ¹⁸ K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, 1898; G. Suits, Permi Jago... „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 421.
- ¹⁹ G. Suits, Permi Jago... „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 421.
- ²⁰ M. Rudolph, Rigaer Theater- und Tonkünstler-Lexikon, lk. 238.
- ²¹ Steinsberg on Steinbergiks nimetatud K. A. Hermann, „Eesti kirjanduse ajaloos“, S. A. Parmi „Lühikeses Eesti näitemängu ajaloos“ (1904) ja ka J. Kärneri teoses „Eesti näitelava XIX aastasadal“ jne.
- ²² G. Suits, Permi Jago... „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 422.
- ²³ Holbergi „Mäeotsa Jeppe“ mängiti Tallinna Tööliseatris 1934. aastal „Mäeküla Jeppe“ nime all (vaata „Tööliseatri 10 aastat“, 1936, lk. 68).
- ²⁴ K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade I, 4. trükk, lk. 106–107.
- ²⁵ G. Suits, Permi Jago... „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 423–432.
- ²⁶ K. Mihkla peab seda tõenäoliselt Jannseni visandiks. Hästi saksapärase keel ei tahaks seda aga lubada. Võrdle Mihkla kirjutist „Sirbis ja Vasaras“ 1945, nr. 33 (86), ja Suitsu kirjutist „Eesti Kirjanduses“ 1927, lk. 424.
- ²⁷ Väljavõtted toodud G. Suitsu järgi „Eesti Kirjandusest“ 1927, lk. 426–431.
- ²⁸ J. H. Rosenplänter, Beiträge... 1832, nr. 22, lk. 33, märgib, et nende näidendite ettekanne sündinud „bei Anwesenheit der Revalischen Schauspielergesellschaft in Pernau“ ja mängijaiks olnud „Herr Klemm's Kinder“.
1829. aasta „Pernauesches Wochenblatt“ teatab, et C. Klemm andnud 1829. aasta suvel Pärnu kodanike lastele tantsutunde ja jäänud Pärnu septembri lõpuni. Sellest oletas G. Suits, et mängijaiks olnud just need kodanike lapsed („Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 421). Avastatud teatrikuulutused lükkavad ümber selle oletuse, sest mängijaiks osutusid C. Klemmi isklikud lapsed, kes ka hiljem esinesid näitlejainna (näiteks 1831. a. Narvas, mängides „Liso ja Ado“). K. Mihkla poolt avastatud kuulutuste hulgas Pärnu muuseumis ei leidu „Der Talkus'e“ ja „Ado ja Liso kihlatusse päeva“ kuulutusi, seepärast on teadmata nende etenduste täpsed päevad.

Eesti teatri sünd ärkamisaja haridusliikumises

(Lehekülg 33)

- ¹ K. Menning, Eesti näitemängu ajalugu, Eesti Üliõpilaste Seltsi Album VII, 1902, ja J. Kärner, Eesti näitelava XIX aastasadal, 1923, lk. 7.
- ² „Ado ja Liso kihlatusse päeva“ etenduste afišid on säilinud A. Vetterstrandi teatriprogrammide kogus. Fotokoopiad neist on praegu „Estonia“ teatri muuseumis.
- ³ „Revalsche Zeitung“ 1865, nr. 292 järgi mängitud seda lisaks kolmevaatuselisele näidendile „Appel Contra Schwiegervater“. Juurde on lisatud märkus, et näidend on saksa ja enamasti eesti keeles ja et „Der Talkus“ on eelmäng „Talگو tagatipule“.
- ⁴ „Pernauesches Wochenblatt“ 1824. a. aastakäik toob küll Tallinna teatri külaskäigu repertuaari Pärnus, ei räägi aga sõnagi „Permi Jago'st“, olgugi et seda kahel korral mängiti.
- ⁵ Kreutzwaldi kiri Faehlmannile (27. sept. 1848). Kreutzwald jutustab talupoegade väitmisest veel hiljemgi, et „olleks Bonnapart meie maad omma kätte saanud, siis olleksime meie jubba ammu igamees omma prii kohha peal. Nemmad (s. o. mõisnikud) on volla võtnud, sellepärast võib jälle volla nende käest võtta“.

- 6 Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, Tartu 1939.
- 7 Ringi, mis esimest korda koos oli 26. märtsil 1870, kuulusid üliõpilased Andres Kurrikoff, Hugo Treffner, Gustav Treffner, Heinrich Rosenthal, Martin Wühner ja gümnaasiumiõpetaja Jakob Hurt, õpetaja Wilhelm Eisenschmidt ja ajakirjanik Johann Voldemar Jannsen.
- 8 „Eesti Postimees“ 1868, nr. 25 (19. juunil).
- 9 Kreutzwaldi kiri Adamsonile 16. juunil 1871. „Eesti Kirjandus“ 1909, lk. 193.
- 10 J. H. Virkhaus, Mälestused „Vanemuise“ algupäevilt. „Postimees“ 1925, nr. 197. Samuti „Vanemuine“ 1865–1925“, lk. 16.
- 11 Seltsi asutajaliikme J. Maddissoni järgi tahetud varem osta suurema aiaga maja Aia tänavas, nüüdse „Vanemuise“ vastas. Jannsen käinud Rakveres majaomaniku von Mühlenthali juures, kuid viimane pole seda „Vanemuisele“ mütnud (vaata „Postimees“ 1925, nr. 189, samuti „Vanemuine“ 1865–1925“, lk. 16). Jaama tänava krundi ja hoone omanik Georg Roger oli võlgades ega pannud rõhku, kellelt raha sai (vaata „Vanemuine“ 1865–1925“, lk. 17). Sakslased ei mütnud meelsasti eesti seltskondlikeks üritusteks maju ja krunte eriti kesklinnas, nähes selles alamkihi esipinnale tõusmist. Veel hiljem, kui hakati ehitama uut teatrihoonet Aia tänavas, kirjutas v. Tidebühl vihaselt, et nüüd tahetavat „alandlikule rahvale kaugelepaistvat märki ehitada, ... kust sihikindlalt kõik, mis saksapärane, peab ühendatud jõuga ära võidetama“.
- 12 A. Kallas, Tähelend (Aino Kallas, Kogutud teosed, VI anne, Tartu 1929), lk. 113–118.
- 13 P. Hunfalvy, Reise in den Ostseeprovinzen Russlands, Leipzig 1874, lk. 120–121. See raamat kujutab eesti elu-olu ja haridustaatlusi, nagu autor neid 1869. aastal laulupidu külastades tundma õppis. Koidula kirjast Almbergile (vaata „Eesti Kirjandus“ 1925, lk. 111) leiame, et Koidula töötas selle tõlkimise kallal, kuid tõlge jäi pooleli ja reisikirjad jäidki eesti keeles ilmumata. Vaata veel dr. med. E. Jannsen, Avalik kiri proua Aino Kaldale, „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 376–384.
- 14 A. Kallas, Tähelend, lk. 113.
- 15 „Eesti Postimehes“ 1864, nr. 34, on sellest öeldud, et „Teatre mängia Rieltz on omma selffiga 28 Mai f. p. funni 12 Augusti f. päevani 48 korda siin mänginud“. Ja „Eesti Postimehes“ 1867, nr. 35, tehakse kokkuvõte: „Tännawo suiwel on teatremängiad 62 korda meie linnas mänginud“.
- 16 „Eesti Postimees“ 1870, nr. 22: „Tarto teatremaea on 16 Mail jubba katufse alla sanud, kus jures saunid sured jobud peeti, et töömehhed keff õjel sure lauloga ulitsa peal kajo läkfid.“ Seal-samas, nr. 26: „Tarto teater hantwärgiselfti aedas on walmis sanud ja 21 junil mäng peale haffanud.“
- 17 Koidula kiri Kreutzwaldile 11. V 1868.
- 18 „Vanemuine“ 1865–1925, lk. 10 ja 78.
- 19 Kreutzwaldi kiri Koidulale 21. IV 1868. Kreutzwald saatis „Tuletorni“ käsikirja Koidulale lugemiseks ja teatas, et sellest käsikirjast keegi veel ei tea peale Blumbergi, kellele ta kahe aasta eest lugenud ette esimese akti.
- 20 Koidula kiri Kreutzwaldile. Kirjutamise päev märkimata. Kiri Kreutzwaldile saabunud 11. V 1868.
- 21 Koidula kiri Kreutzwaldile 3. VI 1868.
- 22 „Eesti Postimees“ 1870, nr. 26.
- 23 Kreutzwaldi kiri Koidulale 21. V 1868.
- 24 Jutumärkides toodud laused võetud Aino Kalda „Tähelennus“ avaldatud iseloomustustest Koidula kohta.

¹ Fr. Tuglas, *Kriitika* I, lk. 199. Toodud ka vastav väljavõte kirjast. Kiri ise on Eesti Kirjandusmuuseumis. Näidendit mängiti „Saaremaa onupoja“ nime all. Trükk ilmub „Saaremaa onupojana“ aastal 1870. Trükkimise kohta leiame Koidula kirjast Kreutzwaldile 3. XII 1870 järgmise seletuse: „„Saaremaa onupoeg“ ei ole mitte minu poolt trükki pandud, vaid trükikulud, mis üle 50 rubla suured on (2000 eks.), tulevad esimestest müüdud eksemplaridest tasuda – üks Gläseri poolt väga lahke korraldus, mis Teile teada vahest kasulik võib olla.“

² H. Rosenthal (1846–1916) sündis Tartus rätsepa pojana, sai hariduse Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis, kus õppis arstiteadust 1865–1871. Töötas Kroonlinna hospitali ordinaatorina 1871–1873, Tallinna mereväearstina 1873–1906. Eesti hariduselust võttis osa juba üliõpilasena, olles 1868. aastal „Vanemuise“ eestseisuse liige ja raamatukoguhoidja. Pidas seltsis rahvalikke kõnesid. 1869. aastal töötas esimese laulupeo komitees. Oli üks neljast üliõpilasest, kes 1870. aastal illegaalse kooskäimisega panid aluse Eesti Üliõpilaste Seltsile. Esines Eesti Kirjameeste Seltsi ellukäitajate ridades aastal 1871. 1877–1884 Eesti Aleksandrikooli peakomitee liige. 1880. aastal kolmanda ülemaalse laulupeo õhutaja Tallinnas. Avaldas pidevalt kirjutisi „Olevikus“ ja „Postimehes“. Koidula õemehena säilitas Koidula ja Kreutzwaldi kirjavahetuse, samuti teisi Koidula kirju, andes need üle arhiivi (praegune Eesti Kirjandusmuuseum Tartus). Tema hoolitsusel avaldati „Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus“ I ja II (1910, 1911). 1912. aastal avaldas oma mälestused „Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters 1869–1900“ (Tallinn, 1912), mis annavad lähemaid andmeid eesti teatri algaastaist.

³ H. Rosenthal, *Kulturbestrebungen* . . ., lk. 94.

⁴ A. Kallas, *Tähelend*, lk. 125–126. Koidulast öeldakse, et tal oli hea muusikaline kuulmine ja ilus, kuigi väheldane lauluhääl, kõrge sopran. „Suure hoolsusega improviseeris ta ka klaveril ja on komponeerinud mitmed viisid, muu seas need, mis esinevad ta näitemängudes.“

⁵ H. Rosenthal, *Kulturbestrebungen* . . ., lk. 92–96. Tegelaste nimed on loetletud ka Koidula-Almbergi kirjavahetuses.

⁶ A. Kallas, *Tähelend*, lk. 126.

⁷ H. Rosenthal, *Kulturbestrebungen* . . ., lk. 96.

⁸ Koidula kiri Kreutzwaldile 2. VII 1870 (originaal saksakeelne).

⁹ Kreutzwaldi kiri Koidulale 19. VII 1870.

¹⁰ „Eesti Postimees“ 1870, nr. 27.

¹¹ „Eesti Postimees“ 1870, nr. 26.

¹² Koidula kiri Kreutzwaldile 17. VIII 1870 (originaal saksakeelne).

¹³ H. Rosenthal, *Kulturbestrebungen* . . ., lk. 96.

¹⁴ Theodor Körner (1791–1813), saksa lüürnik, langes 22 aasta vanuselt võitlustes Napoleoni vastu. „Der Vetter aus Bremen“ on kirjutatud 1812/1813. a. talvel, mil Körner viibis Viini lähedal Döblingeni külas ja lühikese ajaga kirjutas umbes 17 lühinäidendit värssides. Körner võitis populaarsuse isamaalaulikuna, mitte kunagi näitekirjanikuna.

¹⁵ Koidula kiri Kreutzwaldile 17. VIII 1870 (originaal saksakeelne).

¹⁶ Vaata selle teist trükki, mis ilmub 1881.

¹⁷ Fr. Tuglas, *Kriitika* I, 1935, lk. 200.

- ¹⁸ J. Kärner, Eesti näitelava XIX aastasajal, 1923, lk. 8.
- ¹⁹ Fr. Tuglas, Kriitika I, lk. 200. Tuglase teades oli 1928. aastani „Naabri tütarde“ algupära küsimus lahendamata. „Naabri tütrede“ ilmusid „Sannumetojas“ ja ka „Jannseni kirjades“, 3. vihk.
- ²⁰ H. Rosenthal, Kulturbestrebungen..., lk. 98. Kui näidend kuulutati ja mängiti „Maret ja Mina“ nime all, siin aga leiame „Maret ja Miina“, siis sellest, et Jannsen hoidis lehes vana kirjaviisi, Koidula aga kaldus juba uuema kirjaviisi poole. Sama tuleb silmas pidada ka Koidula teiste näidendite puhul.
- ²¹ „Eesti Postimees“ 1870, nr. 37 ja 38.
- ²² „Eesti Postimees“ 1870, nr. 41.
- ²³ „Eesti Postimees“ 1870, nr. 46-47. Ilmselt Koidula kirjutis.
- ²⁴ Koidula kiri Kreutzwaldile 7. XII 1870 (originaal saksakeelne).
- ²⁵ H. Rosenthal, Kulturbestrebungen..., lk. 97-98. Käsikirjas, mis säilinud, on laulud märgitud, aga tekstid puuduvad.
- ²⁶ „Eesti Postimees“ 1870, nr. 47.
- ²⁷ Koidula kiri Kreutzwaldile 7. XII 1870 (originaal saksakeelne).
- ²⁸ Koidula kiri Kreutzwaldile. Kuupäev puudub, kuulub 1871. aasta algusse. Vaata „Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus“ II, 1911, lk. 139.
- ²⁹ Koidula kiri Kreutzwaldile 1868. Kuupäev puudub. Kreutzwald kätte saanud 11. mail. Vaata veel: Kreutzwaldi kiri Koidulale 13.V 1868; Koidula kiri Kreutzwaldile 23.V 1868.
- ³⁰ Kreutzwaldi kiri Koidulale 21. IV 1868.
- ³¹ Kreutzwaldi kiri Jaan Adamsonile 10. II 1871 (leidub „Eesti Kirjanduses“ 1909, lk. 189). Kreutzwald avaldab eesti olude mõistmiseks ühe oma sõbra arvamise „Tuletorni“: „Niisama suure rõõmuga kui ma Teie tuletorni olen lugenud, niisama suure kartusega pean avalikult tunnistama, et Teie ja herra Gläser selle kaubaga kahju sisse langete. Kui kogemata mõned saksad, kadaka saksad, siin ja seal üks koolmeister ja mõned suguvennad Soome maalt neid ei osta, *meie talurahvas ei saa neid kuskil* oma näppude vahele võtma, nõnda et, kui mõne aasta pärast midagi pisukest kaupa vürzrohu poodist ostma lähete, julge võite olla, seda tuletorni lehtedesse mähitud leida.“ Kreutzwald lisab juurde, et: „Ma kardan isegi, et sõbral ettekuulutamisega õigus võiks olla. Aga sest lugu pidamata ei taha ma ommetigi oma sulge seeni alandada, et temast suuremat ei saa kui lusikat ehk kulpi, misga igamees oma kõrdi pada liigutaks, et paks põhja kinni ei kõrbeks!“—Vaata ka Kreutzwaldi kiri Koidulale 16. II 1871, kus ülaltoodut korratakse ja juurde lisatakse: „Aga Tuletorn edeneb trükikojas ruttu, siiski härra Gläseril ei jää pärastised peavalud vist mitte tulemata.“—Vaata veel Koidula kiri Kreutzwaldile 19. II 1871, kus Koidula loodab, et „Tuletorni“ käsi käib ehk siiski paremini. — „Tuletorni“ saatus oligi kurb. Mäletan oma koolipoisipõlvest a. 1903–1908, kuidas seda ülejäänud raamatukest vedeles kõikjal Tartu vanakraamipoeketes hinnaga kolm kopikat, kuigi selle hinnaks kaanel seisis 50 kopikat. „Tuletorni“ mängiti alles 1911. aastal „Estonias“ Kreutzwaldi sünnipäeval, 14. detsembril „Kalevipoja“ 50 a. juubeli puhul. Etendus läks ainult üks kord. Kui ei eksi, korraldajad nimetatud etendust veel 1916. aastal.
- ³² Koidula kiri Kreutzwaldile 3. XI 1870. Koidula jutustab oma läbirääkimistest Gläseri ja Laakmanniga ja lisab siis juurde: „Aga mina võin Teile kinnitada, papa, kui „Saaremaa onupoeg“ ka muust headusest mingisugusest kiidelda ei või, selle võidu peale, et ta Teid peiduurkast välja on meelitanud, võib ta ikkagi uhke olla.“—Vaata veel „Eesti Postimees“ 1871, nr. 25, kus kuulutatakse „Tuletorni“ ilmumisest.

³³ Koidula kiri Kreutzwaldile 4. VI 1871. Kiri on kirjutatud päev pärast („Särase mulgi“) esietendust (originaal saksakeelne).

³⁴ Kreutzwaldi kiri Koidulale 8. VIII 1871.

³⁵ Koidula kiri Kreutzwaldile 16. VIII 1871.

³⁶ „Eesti Postimees“ 1871, nr. 20.

³⁷ „Eesti Postimees“ 1871, nr. 21 ja 22.

³⁸ Koidula kiri Kreutzwaldile 9. XII 1870: „Ich denke daran, sobald ich wieder öffentlich arbeiten darf (diese Zeilen sind täglicher Ungehorsam) mein vor Monaten angefangenes „30 wakka rukkitangu“ zu beenden; vielleicht kann es im Januar dann gegeben werden.“

³⁹ Andmeid näitlejaist: *Heinrich Rosenthal*'ist tõime andmeid eespool sama peatüki nr. 2 märkuse all.

Harry's hüüti Jannseni poega *Heinrich Voldemar Amandust* (1851–1913). Õppis Tartu ülikoolis 1874–1878 võrdlevat keeleteadust, loodusteadust ja filosoofiat, 1878 välismaal kunstiajalugu. Lõpetas ülikooli cand. phil. astmega 1881. Anderikas inimene, loomult nõrk ja pehme, püsimatu. Töötas ajakirjanikuna, toimetas algul „Eesti Postimeest“ ja andis hiljem välja saksakeelset ajalehte „Heimat“. Rändas ringi Ungaris, Balkanil, Viinis, Peterburis. 1908–1913 Tallinnas tsensoriks. Tema sulest ilmus mitu kultuuri-loomulist teost ja luuletuskogu saksa keeles, üks eestikeelne luuletuskogu.

Eugen Jannsen õppis arstiks, omandas dr. med. teadusliku kraadi. Avaldas Koidula isikut selgitava kirjutise „Avalik kiri proua Aino Kaldale“, „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 376–385, ja „Selgituseks Aino Kalda seletusele“, „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 562.

Andres Kurrikoff algatas 1870. aastal esimese eesti üliõpilaste ringi, „kus nemad teine teist tundma õpiksid, teine teist läbirääkimise hää nõu läbi kinnitaksivad ja ühes oma rahva kõige kaunima vana lauluga Kalevipoest tutvaks saada püüaksivad“. Kirjutas Eesti Üliõpilaste Seltsi esimese kroonika. Hiljem kirikuõpetaja Türil.

Carl Kroon — etenduste ajal gümnaasiast, hiljem arst Antslas.

Johannes Kerg — etenduste ajal gümnaasiast, hiljem kirikuõpetaja Saaremaal.

Tõnis Pekk — magistraadi kirjutaja. Hoolas kultuuritöeline, oli liikmeks Kurrikoffi poolt algatatud eesti haritlaste ringis, pidas „Vanemuises“ kirjanduslikke loenguid, nagu „Eesti uus kirjavarra“, „Süggavad loud kirjavarrast“ jne. („Eesti Postimees“ 1871, nr. 45.)

Emil Lane — ülikooli raamatukogu teenija poeg.

⁴⁰ „Eesti Postimees“ 1871 nr. 24: „Jnnimesi ollit kaugelt rohkem kofko tulnud, kui jali ruum neid ullatas vasto võtma, ehk küll „Wannemuine“ saal omma rumi rohkeste 300 pealtvaatajad siise mahbutab, siiski piddid wägga paljo innimesi rumi puduse pärrast wälja jäma.“

⁴¹ Koidula kiri Kreutzwaldile 4. VI 1871.

⁴² „Perno Postimees“ 1861, nr. 44.

⁴³ Fr. Tuglas, Kriitika I, lk. 200.

⁴⁴ Koidula kiri Kreutzwaldile 7. XII 1870 (originaal saksakeelne).

⁴⁵ A. Kallas, Tähelend, lk. 203.

⁴⁶ Sealsamas, lk. 19.

⁴⁷ Sealsamas, lk. 2.

⁴⁸ Koidula kiri Kreutzwaldile (Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II, lk. 248).

⁴⁹ Koidula küsib kirjas (vaata Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II, lk. 248) Kreutzwaldilt: „... kas härra Stein nii suur eestlane on? Kas ta enne juba midagi trükkida on lasknud? Mõni asi tema töös tuleb mulle elavalt Teie kirjutamise viisi meelde... Kas ma eksin, kui arvan, et Teie seal, kui ka vähegi, osa olete võtnud?“

⁵⁰ „Eesti Postimees“ 1873, nr-id 9, 23, 25, 29, 34, 38, 48.

C. R. Jakobsoni „Artur ja Anna“ puhul avaldas Koidula juba enne selle mängimist, et selle mõte on: „Tuleva kuldse aja ülistamine, kus aadeli soost mõisaomanikud oma eneste karuharjased damed kõrvale jätavad ja Eesti talutüdrukuid kosivad peale selle, kui nad neid ise koolitanud ja õpetanud on; ja vaimustus Vanaeesti kirjanduse vastu.“ Koidula tsiteerib selle lause kellegi kirjust ja lisab juurde, et „tükis on salgamata kordaläänud kohte olemas, kuigi ta nii kanges ideaalis peetud on, et ta oma ilmumisega seda punast joont, mis kõigest tööst läbi käib, veel mõneks ajaks tagasi oleks võinud hoida oma aja kurja ilma eest, kes, nagu teada, ideaalides ikka kurja näeb. Igaüks piab ise otsust tegema!... Jakobinid võtavad teda hõiskades vastu, see on kindel; kas ta aga ka tõsiseks rahvatükiks – ei ma vaikin“. (Vaata Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II, lk. 258.)

⁵¹ „Vanemuine“ 1865–1925, lk. 118.

⁵² Sealsamas, lk. 119. Reinhold Sachker (1843–1919) õppis Tartus litograaf Höflingeri juures, töötas 1869. aastast saadik päevapiltnikuna.

⁵³ „Estonia“ kirjatöimetaja Koppeli kõne 30. VIII 1870 (J. Kärner, „Estonia“ 60 aastat, 1925, lk. 19).

⁵⁴ „Eesti Postimees“ 1871, nr. 47; 1872, nr. 44; 1874, nr. 21.

⁵⁵ S. A. Parmi, Lühikene Eesti näitemängu ajalugu, 1904, lk. 15–22.

* * *

Lisaks andmeid teatri kaugema mineviku kohta :

„Perno Postimees“ 1873, nr. 17, lk. 135–137: „Tallinna sõbra kirri“ (teatritest ja kontsertidest).

K. A. Hermann, Lühike tagasivaade „Vanemuise“ lauluseltsi 25. a. tegevuse pääle tema jubileumi pidul 15. VII 1830.

K. S., „Näitemäng“ (Teater). Ajalooline ülevaade eesti teatri kohta. „Uus aastasada“ 1902, lk. 246–250.

A. Lex, Viiskümmend aastat „Estonia“ teatri elust. „Päevaleht“ 1915, nr-id 233, 235, 237, 241.

H. Raudsepp, Poolsada aastat Eesti näitelava ajalugu. „Kodu“ 1921, nr. 6.

H. Vaks, „Vanemuine“ 1865–1915. „Tallinna Kaja“ 1915, lk. 386–389.

B. Linde ja G. Suits, Teatri raamat I, 1913.

SISUKORD

Eessõna	5
Sissejuhatus	9
Esimesi eestikeelseid näidendeid ja teatrietendusi XIX sajandi algul	15
Eesti teatri sünd ärkamisaja haridusliikumises	33
Eesti teatri esimesed etendused	51
Allikaid	93

Vastutav toimetaja J. Saat.

Keeleline toimetaja L. Raudsepp.

Kaanejoonistuse valmistanud M. Laarman. Illustratsioonid
joonistanud G. Reindorff. Tehniline toimetaja H. Treumann.
Ladumisele antud 5. III 1946. Trükkimisele antud 3. VIII 1946.
Paber 56:79 cm ¹/₈. Trükiarv 5200. Trükitähti trükipoognas 46720.
Trükipoognaid 13 (+5 lisalehte). Arvutuspoognaid 7,1. MB-04047.
Trükikoda „Ühiselu“, Tallinn, Pikk tänav 40/42. Tellimise nr. 499.
Kaas ja frontispiss trükitud graafikatööstuses „Oktoober“,
Tallinn, Tartu maantee 49.

На эстонском языке.

Расмус Кангро-Пулл. Начальные годы эстонского театра.

